

הצורה שְׁתִּים בעברית המקראית

ישי נוימן

1. הבעיה

הצורה שְׁתִּים היא צורת הנקבה של שְׁנִים. צורן הבסיס הוא *šīn (*tīn), מצטרף אליו צורן הנקבה t, ומכוח הוראת המילה מצטרף אליהם צורן הזוגי ayim (aymī>aym).¹ חוקרי העברית המקראית ניסו להתמודד עם בעיית הניקוד הייחודי של שם המספר שְׁתִּים – שווא בראש מילה ודגש באות שאחריו. הקושי טמון בפירוש השווא – נע או נח, ובפירוש הדגש – דגש חזק, המעיד על עיצור כפול, או דגש קל, המעיד על עיצור יחיד סותם. כל שילוב של האפשרויות יפר אחד או יותר מחוקי ההגה האלה של העברית הטברנית: (1) חוסמים לא נחציים שאינם כפולים הופכים לחוככים בבואם אחרי תנועה; (2) תנועה עשויה להיחטף רק בהברה פתוחה, לעולם לא בהברה סגורה; (3) אין בעברית צרור עיצורים תחילי.²

לצד הקושי הגלוי בניקודה הייחודי של שְׁתִּים קיימת כנראה בעיה, חבויה היטב, גם בניקוד צורת הזכר שְׁנִים. לכאורה אין קושי להניח כאן היחסות של *šīnayim, שהרי תנועת i קצרה מקורית בהברה פתוחה הסמוכה אל הטעם יכולה להשתקף בניקוד כשווא או כצירי.³ ואולם מבדיקת התנהגותה של תנועת משקל qīl, שאינה נחטפת כלל בצורות נגזרות, ומהשוואה אל התנהגותה של תנועה זו במספר הסודר שְׁנִי (*šīnī), שבסיסו זהה לזה של שְׁנִים, עולה כי בצורת הזכר המונה הסימן הצירי צפוי יותר מן השווא.

* המאמר הוא הרחבה של דיון בצורה זו בעבודה סמינריונית שהוגשה לפרופ' דניאל סיון באוניברסיטת בן-גוריון בנגב בשנת תשנ"ז. תודתי נתונה לידידתי מילה ניישטדט מאוניברסיטת תל-אביב, לפרופ' מישל מסון מאוניברסיטת Sorbonne Nouvelle (פריז III) ובמיוחד לפרופ' דוד טלשיר מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב על הערותיהם החשובות. השמטות, טעויות ושאר חסרונות הם באחריות בעל הדברים בלבד.

1 לתצורת שם מספר זה ראה גזניוס, דקדוק, עמ' 288; בארט, היקש, עמ' 792-793; באוור ולאנדר, עמ' 622; ז'ואן-מוראוקה, עמ' 322.

2 סיכום שיטתי של הבעייתיות ראה אצל הוברמן, עמ' 25.

3 על ההתנוות המורכבת להיחספותה או להארכתה של תנועה זו במעמד פרה-טוני במסורת טברית ראה גאר 1987.

4 במשקל qīl תנועה זו משתקפת בגזירה וכן בנטייה במין ובמספר (אך לא בהצטרף כינוי גוף) תמיד כצירי (להוציא בן, שמשקלו בריבוי שונה), והשווא בריבוי שם – שְׁמֹת, בנקבה לְדָה ובזוגי רְחִים. ואמנם ברשימת השמות במשקל זה אצל באוור ולאנדר (עמ' 450) שם המספר שְׁנִים מזהיר בבדידותו בהציגו שווא לעומת צירי אצל כל חבריו; והרי הרשימה: מֶאָה, פָּאָה, שְׁנָה, חֲמֵה, דָּעָה, עֶצָה, זָעָה, קָבָה.

2. העדויות

העדויות נחלקות לעדויות מן העברית ולעדויות משפות שמיות אחרות. שני סוגי העדויות נחלקים כל אחד לעדויות כתובות ולעדויות הגויות.

2.1 עדויות עבריות

2.1.1 עדויות עבריות בכתב

העדויות העבריות בכתב כוללות את מסורת טבריה, את מסורת בבל ואת הערות כתבי היד של חכמי אסכולת בן-אשר. מסורת טבריה מנקדת ככלל **שְׁתִּים**, וכן בנסמך ובנטייה: **שְׁתִּי**. גם אחרי מיליות היחס **בְּ**, **לְ** הצורה בדגש בתי"ו תמיד: **בְּשְׁתִּי**, **לְשְׁתִּי** (21x). אחרי מיליות המכפילות את העיצור שאחריהן אין אף מקרה של דגש גם בשי"ן וגם בתי"ו: בהיקרות היחידה של הצורה אחרי כינוי השאלה **מָה** השי"ן אינה דגושה, בניגוד לצפוי, ויש דגש בתי"ו: **מָה שְׁתִּי** (זכריה ד 12)⁵; אחרי מילית היחס **מִ** פעם אחת מופיע הדגש בשי"ן ופעם אחת הוא בתי"ו: **מִשְׁתִּי** (שופטים טז 28), **מִשְׁתִּים** **עֲשֶׂה** (יונה ד 11). לפי מסורת טבריה התי"ו דגושה אפוא תמיד מלבד צורה אחת (או שתיים, לפי כתבי יד אחדים). מסורת בבל קוראת ככלל כמסורת טבריה, אולם בכתבי יד אחדים מוצאים תיקוני ניקוד מאוחרים לצורה **שְׁתִּים**.⁶ לפי מסורת בן-אשר ההגייה היא בתנועה תחילית: **אֶשְׁתִּים** או **אֶשְׁתִּים**,⁷ וכתבי יד שונים מטעימים באופנים שונים,

5 מנחת שי מכיר כאן גם את הגרסה **מָה שְׁתִּי** בשי"ן דגושה ובתי"ו רפה. עיין ברויאר, עמ' xiv.

6 הצורות **שְׁתִּים** ו**שְׁתִּי** במסורת בבל היו מוקד לפולמוס בין מלומדים. פינסקר (עמ' 142-143) היה הראשון (1863) שהציגן כצורות הצפויות על פי האטימולוגיה, ועל כך אין עוררין. שטראק (מובא אצל פיליפי, עמ' 85, הערה 4) בדק ומצא כי הצורות האמורות אינן אלא תיקון מאוחר – לטענתו זיוף של פירקוביץ' (אספן כתבי היד) – ולכן הצורות בלתי מהימנות. פיליפי מערער על קביעתו של שטראק ומסביר, בעקבות נלדקה (המצוטט אצלו, עמ' 86), כי תמוה שזיפן יעמיד באורח מקרה צורה שבהכרח הייתה שלב בהתפתחות של שם זה בעברית הקדומה; אם כן הצורות המתוקנות מהימנות. בן-חיים (תש"ג, עמ' 118) זיהה דמיון בין הצורה השומרונית (Sittam) – ראה להלן) לבבליית וקבע כי זו "הצורה המקורית והנכונה של שתיים". אולם בעקבות דבריו של ייבין (כתר, עמ' 373) כי תיקונים אלה הם קרוב לוודאי מעשה ידיו של פירקוביץ' עצמו (הוא חוזר על כך ביתר נחרצות במסורת הלשון, עמ' 1108-1109) הגיע בן-חיים (תשל"ז, עמ' 231, הערה 3; 2000, עמ' 306, הערה 3) למסקנה כי צורה עברית אותנטית המשתלשלת מן Sittayim אינה מתועדת אלא בנוסח שומרון. נראה לנו סביר להיצמד לטיעוניהם של נלדקה ושל פיליפי כי (1) בלתי סביר שפירקוביץ' ימציא צורה שבמקרה תתאים לצורה ההיסטורית הצפויה; (2) תיקון מאוחר זה יכול להיות פרי קולמוסיהם של בעלי מסורת בבל המקורית, שבניגוד לחבריהם נשארו נאמנים למסורתם ועדיין לא הושפעו ממסורת טבריה.

7 ראה דקדוקי הטעמים, עמ' 78; קאלה, מערבא, עמ' 37-38; ובעיקר לוי, עמ' ט, י (מתוך ההדרת כתבי יד שונים בערבית ובעברית של המאמר על השווא, *8-9* (תרגום כתבי היד לגרמנית); ובתרגומנו לעברית: "והם קוראים אותן אֶשְׁתִּיהֶן, אֶשְׁתִּיהֶם, אֶשְׁתִּים, אֶשְׁתִּי, כדי שהשווא תחת השי"ן יעשוהו נח". והחיבור ממשיך בהצדקת המסירה ובכיסוסה (תרגום מערבית): "ודע שאמרו על כלל זה והגייה זו שזאת מסורת ההגייה הנכונה [במקור: אלתלקין אלצחית] אשר

כל אחד לפי פרשנותו, את המהות הפונולוגית הקודמת ל- š , מי כהברה מלאה ומי כתנועה קלה בלבד.⁸

2.1.2 עדויות עבריות בעל פה

העדויות העבריות בעל פה כוללות את מסורת ההגייה השומרונית ואת דיווחיהם הכתובים המטה-לשוניים של מלומדים יהודים מימי הביניים על מסורות ההגייה של העברית בקהילות ישראל השונות.

השומרונים הוגים Šittam.⁹ העדויות המטה-לשוניות מימי הביניים, המובאות כאן בסדר כרונולוגי, מלמדות על הגייה בתנועה תחילית: eštayim או štayim. אבן עזרא (המאה השתים-עשרה) בספרו יסוד מספר מעיד על הגייה זו: "ויש מקומות שמוסיפים תנועת אלף קודם השוא עד שיהיה נח בעבור היות דגוש אחר שוא נע".¹⁰ פרחון (המאה השתים-עשרה) במחברת הערוך מזכיר הגייה זו ומספר בתוך כך את סיפור נסיעתם של ריה"ל ושל ראב"ע לצפון אפריקה: "וכן קורין כל בני ארץ ישראל ומצרים ואפריקי ובני המערב חוץ מספרד, וכשבאו ר' יהודה הלוי ור' אברהם בן עזרא לאפריקי, וראו כל העולם קורין אשתים תמהו מזה הוצרכו לחפש אחריו עד שידעו כי כך צריך לקרות";¹¹ בדיונו בבעיה המיוחדת של הופעת דגש בעקבות שווא בראש מילה

קיבלנו [מכאן ואילך המקור בעברית] בקבלה שלאמת מאנשי כנסת הגדולה. ואלה הם התלמידים אשר קימו וקבלו זה המאמר וכן שמותם: וכאן מונה המחבר שושלת מסירה המגיע עד אהרון בן משה בן-אשר, והוא ממשיך בעברית: "ודע כי זה אהרון בן משה בן אשר בן נחמיה בן אשר הזקן הגדול ז"ל היה אחרית השלשלה וזכרו ואמרו כי אלו היו מן עזרא הכהן זצ"ל. ועוד כי גם היו עם אלו הזקנים המלומדים הגדולים הנזכרים למעלה מלמדים אחרים והיו חכמים גדולים על קריאת ארבע ועשרים ובקיים בכל הניקודים והטעמים והמסורות וכל שמושיהם ואלה שמותם מהם רב משה מוֹחֶה זכ' לב' ומהם משה העזתי הַנֶּקֶדֶן וזלתם הרבה ולא נזכרו שמותם הנה". ראה גם בנדויד תשי"ז, עמ' 403; בנדויד תשי"ח, עמ' 13.

8 ההיגיון הבלשני אומר כי אין זו אלא תנועה קלה הקודמת ל- š , ואין סיבה להניח הברה נוספת הפותחת בסותם סדקי גם אם האלף-בית השמי מצריך אל"ף להלימת הפתיחה בתנועה. ייבין (כתר, עמ' 214-216) מצא בכתבי היד שתי שיטות שונות להטעמת שְׁתִּים, אחת המטעימה בתיב בלבד, ולפיה אין כאן אלא תנועה תחילית, ואחרת המטעימה בשני טעמי פשטא, וזו גורסת הברה אוטונומית מלאה הקודמת ל- š .

9 בן-חיים תש"ג, עמ' 118; בן-חיים תשל"ז, עמ' 230; בן-חיים 2000, עמ' 305; מצוך, עמ' 450.

10 אבן עזרא, יסוד מספר, עמ' 143; פינסקר (עמ' 143, הערה 44) מפרש: "וכיון במלת מקומות על א"י ומצרים ואפריקי".

11 פרחון, דף ד ע"ב; ראה גם חומסקי, מכלול, עמ' 39, הערה 36. וכמו שראב"ע מעיד על שימור הגיית אשתים בצפון אפריקה כך הוא מעיד גם על מאפיינים מוכרים יותר של מסורת טבריה, היינו הקמץ הנבדל מהפתח: "תנועת קמ"ץ גדול מורכבת מחול"ם ומפתח גדול [...] ואיננו פתוח כפתח גדול כאשר אנחנו קורין אותו במקומו" האלה רק אנשי טבריה גם חכמי מצרים ואפריקא יודעים לקרוא הקמ"ץ הגדול" (אבן-עזרא, צחות, דף ב ע"ב).

הוא קובע: "לפיכך ראוי להוסיף געיה על השי"ן לומר אֶשְׁתִּים"¹². רד"ק (1160-1235 בקירוב) בספר מכלול רואה בהגייה זו מעשה מכוון הנועד לשמור על דגשות התי"ו: "לפיכך קורא בן אשר בראש המלה אל"ף קודמת כדי שתהיה השי"ן נחה והיא אות גרונית גנובה כי כן קוראים אותה לפי שאינה נכתבת, וכן קוראים אנשי מזרח גם כן אֶשְׁתִּים אֶשְׁתִּי"¹³. בעל מחברת התיג'אן העברית מיישב את סתירת השווא והדגש כבלשן תיאורי לכל דבר: "ואם יאמר אדם הלא מלת שְׁתִּי וְשְׁתִּים השוא נד והן דגש אמור לו שיש שם אלף נעלם קודם השי"ן ונקראת כאלו היא באלף קל כמו אֶשְׁתִּי ונמצא השוא אינו נד אלא נח"¹⁴. תנחום הירושלמי (1220-1291 בקירוב) בפירושו לספר תהלים: "ולא ראו בעין יפה לחרוג מן הכלל שדגש לא יבוא אחרי שוא נע, והעדיפו להשאיל לה אלף עיצורית שתנועתה חירק בהגייה, אף על פי שאיננה בכתב"¹⁵. פרופיאט דוראן (1350-1415 בקירוב) בספרו מעשה אפד מביא דברים בשם אומרם: "אמר המדקדק המעולה בן בנשת ז"ל כי שמע מן הראשונים שקוראין שתי ושתיים באלף בראש וקוראין האלף ההיא גנובה כאלף שמימין על ויו העטף הבא בשורק"¹⁶. אברהם בן מאיר בלמש (נפטר ב'1523) בספרו מקנה אברהם קובע: "כל שוא בראש תיבה או באמצעיתה אם אחת מאותיות בג"ד כפ"ת סמוכה לה אחריה תרפינה זולת תיבת שתיים לפי המדקדקים שקראוה כבן אשר באלף גנובה אֶשְׁתִּים ולפי בן נפתלי אין כאן אלף והשין נעה והתיו בדגש קל לא כבד בסבת הכלל הזה"¹⁷. זלמן הענא, בעל צהר התיבה (1769), מוסר: "בן אשר היה קורא מלת שתי; שתיים באלף גנובה, כאילו

12 פרחון, ערך שנה"ה. ייבין (כתר, עמ' 215) רואה בהערה זו עדות להגייה בתנועה קלה לפני ה- /ס/ ולא בהברה שלמה.

13 רד"ק, מכלול, דף קנו ע"ב; וכן בפירושו לשופטים טז 28: "ואנשי מזרח קוראים אותם באות גנובה: 'אשתי', 'אשתים', להיות השוא נח". פינסקר (עמ' 142, הערה 42) מעיר על דברים אלה כי למעשה נתכוון רד"ק לא לאנשי בבל אלא לאנשי המערב דווקא, היינו ארץ ישראל וצפון אפריקה, כדברי פרחון לעיל; שניהם מובאים אצל הכהן, שפת אמת, עמ' רלו, § טו. דברי רד"ק אלה מובאים גם בפירוש מנחת שי לבראשית ד 19 (וראה עליו גם בצר, מנחת שי, עמ' 26), ושניהם מובאים אצל רמח"ל, עמ' כ, הערה 1.

14 ראה דרנבורג 1870, עמ' 372. הלה משער שהחיבור שבידיו הוא "הוריות הקורא" (עמ' 313), אולם מתברר מאוחר יותר כי מדובר במחברת התיג'אן העברית. לעניין זה ראה בנדויד תשי"ח, עמ' 11, ואלדר, תיג'אן, עמ' 19, הערה 2.

15 תנחום הירושלמי (בתרגומה של הדסה שי; שי, תהלים, עמ' 128) מתאר הגייה זו כאקט מודע שמטרתו להצדיק את הדגש, ובכך הוא משליך את מצב העברית בימי אי חיותה על מצבה כשפה חיה הנרשמת בכתב. ראה גם דבריו בפירושו לתרי"עשר (שי, תרי"עשר, עמ' 531).

16 דוראן, עמ' 175-176 ("ויו העטף" היא וי"ו החיבור).

17 בלמש, הכלל השמיני בפרק "משיגי הנקודות בהרכבה".

כתוב אשתי; אשתים".¹⁸ שאול כהן בספרו לחם הבכורים (1870): "בני המזרח [...] קוראים שְׁתִּי שְׁתִּים באות גנובה כאלו כתוב אשתי אשתים".¹⁹

2.2 עדויות חוץ-עבריות

העדויות החוץ-עבריות כוללות צורות שבהן הניב היסוד הפרוטושמי *ṣin* צורות שוות מוצא לצורה הנדונה בִּבְבוּר אליו צורן הנקבה *t*. באכדית מוצאים (*šinta*), באוגריתית *[tittā] t*, בפניקית שְׁתִּים ובנסמך שְׁת (בזכר שְׁתִּים ובנסמך שְׁנִי, לצד אשנִים ובנסמך אשִׁנִּים), בערבית הקלאסית شَتَان (*ṣintān*) לצד الشَّتَان (*šintān*); בזכר الشَّتَان (*[šintān]*).²⁰ בניבים הערביים בני זמננו צורת הנקבה פותחת תמיד בהברה *ṣin* או בנגזרותיה (*ten* או *tin*, *ten*) וצורת הזכר מכילה תמיד את הרצף *tn* (או *tn*), לפעמים כרצף תחילי ולפעמים באֶלֶף המזה לפניו.²¹

עדות נוספת הנוגעת לעניין היא צורת שם המספר בארמית סורית: שְׁתִּי (שישה, שישים כסדרם).²² בהנחת שלושת חוקי ההגה הנזכרים לעיל (1§) עולה בעיה דומה של צרור עיצורים בראש מילה או של היחטפות בהברה סגורה. גם כאן מוצאים עדויות המצביעות על צורות בעלות תנועת [i] בהברה הראשונה והכפלה בעקבותיה. במנדאית ובארמית יהודית של ארץ ישראל נקרות הצורות שְׁתִּי וּשְׁתִּי.²³ ואילו הצורות בעלות הרצף *št* בתנועת עזר בראשן (אֶשְׁתִּי או אֶשְׁתִּי או אֶשְׁתִּי) או בלעדית מצויות בסורית; צורות מסוג *št* לצד צורות מסוג *šitt* מתועדות גם בארמית יהודית של ארץ ישראל ובארמית השומרונים.²⁴ הפתרון שיניח את הדעת לגבי שְׁתִּים עשוי להימצא מתאים גם לבעיה בארמית.

18 צהר התיבה, תיבת התנועות, לז (דבריו גם אצל וולנר, עמ' 62).

19 הכהן, לחם הביכורים, דף נד ע"א.

20 ברוקלמן, גרונדרים, א, עמ' 484-485; מוסקטי, עמ' 116; סיון, עמ' 87; פרידריך, עמ' 36, 95§ וכן עמ' 110, 112; דונר ורליג, ב, עמ' 51 (דיון בתעודה 32, שורה 3); הופטיוור ויונגלינג, עמ' 1176; קרחמקוב, עמ' 215; ביילה, עמ' 546-547; רייט, עמ' 253.

21 להלן הפירוט: בחצי האי ערב צורת הזכר היא *ṣinayn* וצורת הנקבה היא *ṣintayn*; במפרץ הפרסי *agnēn* (זכר) – *ṣintēn* (נקבה); בעירק *ṣintēn* או *ṣintēn* (זכר) – *ṣintēn* (נקבה); בסוריה-לבנון ובארץ ישראל *tnēn* (זכר) – *tentēn* (נקבה); ובניב המצרי משמשת צורת הזכר *etnēn* גם לנקבה. ראה הולס, עמ' 33; ז'ומיה, עמ' 30; מקגווריק, עמ' 32; טומיש, עמ' 226; מקלכלין, עמ' 21; ון אס, עמ' 56; נכלה, עמ' 80; קסב, עמ' 219; גרוצפלד, §67; מליקה עמ' 28.

22 ראה ברוקלמן, דקדוק סורי, עמ' 77-78. דיבל (עמ' 91) מפרט על אודות צורות אלה ומקשר אותן (שם, הערה 3) עם שְׁתִּים בעברית. לסקירה כללית בניבי הארמית ראה ברוקלמן, גרונדרים, א, עמ' 486.

23 למנדאית ראה נלדקה, עמ' 187, וכן דרוור ומצור, עמ' 464; לארמית היהודית ראה דלמן, עמ' 125; לויאס, עמ' 61 (בטבלה ובהערות); קוטשר, עמ' 28; סוקולוף בערך "שת".

24 לסורית ראה ברוקלמן, דקדוק סורי, שם. לארמית היהודית ראה ההערה הקודמת. לארמית השומרונית ראה טל, עמ' 937-938.

3. פרשנויות כלליות

3.1 הידמות מלאה של ה-/n/ השורשית

כנקודת מוצא מוסכם על הכול, למן מדקדקי ימי הביניים ועד בלשני המאה העשרים, כי על פי השוואה אל צורת הזכר ואל הצורות המקבילות בשפות שמיות אחרות, הצורה **שְׁתִּימִים** משתלשלת מן ***שְׁתִּימִים**. היעדר הנו"ן מעיד על הידמות מלאה של ה-n השורשית לצורן הנקבה $t: \text{*šintayim} < \text{*šittayim}$ (***שְׁתִּימִים** < ***שְׁתִּימִים**).²⁵ על המעבר ***שְׁתִּימִים** < **שְׁתִּימִים** ועל משמעויות השווא והדגש הדעות חלוקות.

3.2 היקש מצורת הזכר

מלומדים אחדים, והראשון שבהם רד"ק, ניסו לפרש את המשך השתלשלות הצורה בטענה כי ההתפתחות ***שְׁתִּימִים** < **שְׁתִּימִים** נובעת מהיקש מצורת הזכר **שְׁנִימִים** (*šənayim).²⁶ לכאורה, הסבר זה צריך להוביל בהכרח לניתוח של **שְׁתִּימִים** כ- *šətayim , היינו שווא נע ודגש קל, אולם למעשה אין המלומדים הטוענים להיקש מעין זה תמימי דעים באשר למהות הפונטית של הצורה. לאור זאת נראה כי בדברם על היקש ראו חלק מהמדקדקים לנגד עיניהם השתוות גרפמית (graphemic) של ניקוד השי"ן של צורת הנקבה הכתובה אל ניקוד השי"ן של צורת הזכר הכתובה. היות שהסבר זה אינו מוביל אל ערך פונטי מדויק, אין בו כדי לפתור את הבעיה.

4. פרשנויות בדבר המהות הפונטית של שְׁתִּימִים

בפירוש המהות הפונטית של הצורה נחלקים בעלי הדעות לשלוש קבוצות עיקריות: א. הסבורים שהשווא נע ושהדגש חזק: *šəttayim .

25 ממדקדקי ימי הביניים המחזיקים בדעה זו נציין את רד"ק, מכלול, דף רח ע"ב, וכן הנ"ל, השרשים, עמ' תשצה; אבן עזרא, יסוד מספר, עמ' 141, וכן הנ"ל, צחות, דף מ ע"א (ובמהדורת רודריגז עמ' 295); פרחון, ערך שנ"ה; אבן ג'נאח, שרשים, ערך שנ"ה; הכהן, לחם הביכורים, דף נד ע"א; תנחום הירושלמי (שי, תרי"עשר, עמ' 128); בלמש, פרק "המסילה השש ועשרים". רק משה הנקדן (דף כט ע"ב) גוזר אחרת: "ובאה מלה אחת על משפטה והיא שנתים ימים". גם החוקרים המודרניים שותפים רובם ככולם לדעה זו, למעט שולטנס (B. Schultens; אצל פיליפי, עמ' 86) וגוניס (דקדוק, עמ' 288, הערה 1; וכן לקסיקון 1844 ולקסיקון 1846, בערך "שְׁנִימִים"), הסבורים כמשה הנקדן (מבלי שיצטטוהו) כי זו צורה מקוצרת של ***שְׁתִּימִים**.

26 רד"ק (מכלול, דף רח ע"ב [=חומסקי, מכלול, עמ' 322]) אומר: "ונקדו אותו במשקל שְׁנִימִים ונשארה התי"ו דגושה דגש קל", והוא מצוטט אצל רמח"ל, עמ' כ, הערה 1. בעקבותיו שטאדה, עמ' 216; בארט, היקש, עמ' 792; ברוקלמן, גרונדריס, א, עמ' 485; אונגנד, עמ' 102; ז'ואון, עמ' 262, וכן ז'ואון-מוראוקה עמ' 322; באורר ולאנדר, עמ' 622; מוסקטי, עמ' 64 (המעלה פעולת היקש כאפשרות בלבד); לטיננה, עמ' 78; הוברמן, עמ' 27; פוקס, עמ' 74, הערה 14.

ב. הסבורים שהשווא נע ושהדגש קל: Šəṭayim.

ג. הסבורים שהשווא נח ושהדגש קל: Šṭayim.²⁷

4.1 השווא נע והדגש חזק: Šəṭayim

על סמך הניתוח הדיאכרוני *Šintayim < *Šittayim (הידמות ה-n ל-t) יש הרואים כאן דגש חזק המעיד על הכפלת ה-t.²⁸ לדעת בארט המעבר מתנועת i לשווא נע הוא היקש מתנועות צורת הזכר, והדגש נשמר בניגוד לחוקי ההגה של העברית מפני שהוא מוצדק אטימולוגית. לשיטתו, הניקוד הטברני של שְׁתַּיִם אנלוגי לניקוד של שְׁנַיִם, אולם ההגייה אנלוגית רק בחלקה, שכן היא שומרת על ההכפלה האטימולוגית: Šəṭayim. מבחינה מתודולוגית הסבר זה חלש, מפני שהוא משים מצד אחד את הדוברים בלתי מודעים לצורה המקורית עד כדי היגררות להיקש, ומצד שני מייחס להם מודעות דקדוקית גבוהה – לדעתנו בלתי סבירה – המביאה אותם לשימור ההכפלה של ה-t בשל ההגה n האטימולוגי.²⁹ חולשתו העניינית של הסבר זה טמונה בעובדה שהוא מניח היחטפות תנועה בהברה סגורה, והיות שלהופעת עיצור כפול בעקבות שווא נע אין אח ורע בעברית הטברנית, אין בהצעה Šəṭayim משום פתרון לבעיה.

4.2 השווא נע והדגש קל: Šəṭayim³⁰

אחרים מסתמכים גם הם על הידמות ה-n ומניחים היקש תנועות מצורת הזכר, אך בניגוד אל בארט מפרשים את הדגש בתי"ו לא כדגש חזק המעיד על הכפלה, אלא כדגש קל המורה על הגייה פוצצת של עיצור פשוט: Šəṭayim.³¹ מבחינה מתודולוגית

27 כנראה אין מלומדים שטענו שהשווא נח והדגש חזק: Šṭayim, שכן הגייה כזאת, המניחה צרור של שלושה עיצורים בראש מילה, הייתה מפרה ביתר שאת את חוק היעדר צרור עיצורים במעמד תחילי.

28 כך אבן עזרא, צחות, דף מ ע"א: "והדגוש לחסרון נו"ן שנים כי הוא עקר"; הנ"ל, יסוד מספר, עמ' 141: "ולשון נקבה שנים בהתבלע הנו"ן בדגשות התי"ו"; אבן ג'נאח, שרשים, ערך שני"ה: "ונון שנים מחוסרת משתים"; משה הנקדן, דף כט ע"ב: "ואותו הדגש בעבור ממלת שני שנים לזכר"; פרחון, ערך שני"ה: "הפילו נו"ן של שניות ממנה ופגעו בתי"ו דגושה". מן המדקדקים המודרניים ראה רייט, עמ' 254: "The Daghes [...] indicates the loss of the n"; בארט, היקש, עמ' 792: "Das Dageš im t muss Dageš forte sein, weil das n von *šint-aim*" darin insertiert ist".

29 נראה כי המציעים Šəṭayim אינם מתכוונים אל המהות הפונטית של הצורה, כלומר אל ההגייה, אלא הם מתרצים בנפרד שני רכיבים השייכים למהות הגרפית שלה: שווא כבצורת הזכר ודגש חזק כמו במקרים אחרים שבהם הידממה [n].

30 על פי בלמש, בפרק "משיגי הנקודות בהרכבה", זו קריאתו של בן-נפתלי.

31 כך רד"ק, מכלול, דף רח ע"ב (=חומסקי, מכלול, עמ' 322); ברקלמן, גרונדרס, א, עמ' 485;

ההסבר תקין, שכן אם בהיקש מצורת הזכר עסקינו, הרי ההגה n של שְׁנַיִם אינו כפול, ההיקש אינו חלקי אלא מלא, ואין מניחים שרידי אטימולוגיה בצורה הנחשבת אנלוגית. חולשתו העניינית של הסבר זה היא שאין הוא מנמק את הישרדותה של ההגייה הסותמת אחרי תנועה. הרי על פי חוק הספירנטיזציה (חוק בג"ד כפ"ת) בעברית המקראית, חוסמים לא נחציים שאינם כפולים הופכים לחוככים בעקבות תנועה (ובכלל זה שווא נע), ובמקרה שלפנינו על צורת šəṭayim היה להפוך šəṭayim שתיוצג ללא דגש בתי"ו. דגש קל זה זכה בשל חריגות בואו אחרי שווא נע להסברים מגוונים במרוצת הדורות. למשל נשמעה הדעה שהדגש הקל הוא שריד אטימולוגי מן הדגש החזק המקורי.³² עוד נשמעה הטענה כי פוצצות t- נובעת מהצורך לבידול משמעים מלשון שְׁתִּיָּה.³³ לפי דעה אחרת נשמרה ההגייה הפוצצת בעקבות ההגה š בגלל הקושי להגות בצמידות שני הגאים הקרובים במקום חיתוכם (קדמת הלשון) ושווים באופן חיתוכם (חוככים).³⁴ הסברים אלה בדבר מניעת

אונגנד, עמ' 102; ז'ואון עמ' 262, וכן ז'ואון-מוראוקה עמ' 322; באור ולאנדר, עמ' 622. גם שטאדה (עמ' 216) ולטינגה (עמ' 78) מדברים על היקש צורת הנקבה מן הזכר, אולם ללא דיון ספציפי במהויות השווא והדגש ובהיעדר תעתיק פונטי אין דבריהם מלמדים על הצורה הפונטית שהם מייחסים לשְׁתִּיָּה. מָלון (עמ' 115, במיוחד הערה 4) לעומתם אינו מסביר דבר ורק מתעתק šəṭayim.

32 רד"ק (מכלול, שם) מייחס מודעות אטימולוגית בלתי מתקבלת על הדעת לנקדנים ואולי גם לדוברים: "שְׁנַיִם לזכרים, שְׁתִּיָּה לנקבות ומשפטו שְׁנַיִם", אלא שנפל הנו"ן להקל ונקדו אותו במשקל שְׁנַיִם ונשארה התי"ו דגושה דגש קל כמו בשְׁנַיִם* ל אות ולס ימן כי כן משפטה, כי לולי זה היה התי"ו רפה כמנהג כל בג"ד כפ"ת אחר שו"א נע" (ההדגשה שלי). לא רק שרד"ק מייחס לקדמונים את המודעות הדקדוקית שיש לו עצמו, כמו בארט אחריו (ראה לעיל §4.1), אלא הוא גם מסתמך על הזהות בין הגרפמה המייצגת הכפלה לבין הגרפמה המייצגת סותמות כדי לתרץ בעזרת ההכפלה הצפויה מבחינה אטימולוגית את הסותמות המנוגדות לחוקי ההגה. נראה כי הזהות בין שני הסימנים הגרפיים עומדת גם בבסיס הסברם של נגלסבך (עמ' 115, הערה 2) ושל סטוארט (עמ' 33).

33 הכהן (לחם הביכורים, שער הדגש והרפה, דף נד ע"א) מביא הצעת מדקדקים על אודות בידול משמעים: "וטעם שיצאו תיבות אלו מכל תיבות המקרא כתבו המדקדקים לפי שהם יקראו שתי רפה יתערב עם לשון שְׁתִּיָּה אדני"; והוא מוסיף (שם, ע"ב): "[...] כדי שלא יתערב עם לשון שתיה ור"ל שבלשון שתיה הניחוהו רפה כדינו ובלשון שתים שמו בו דגש קל להבדיל ביניהם".

34 שד"ל (עמ' 394) הוא כנראה הראשון המביע דעה זו: "[...] כדי למנוע את הקושי להגות שני עיצורים בעלי צלילים כה דומים, כמו השין והתיו הרפה בלי תנועה ביניהן". הכהן (לחם הביכורים, שם) מעדיף על פני הסבר הבידול הסמנטי (ראה ההערה הקודמת) את הבידול הפונטי: "[...] טעם נכון מדידי והוא כדי שלא תתערב השי"ן עם התי"ו הרפיה שמבטא שלה כמו סמ"ך כי כשתהיה רפה תהיה קריאתה שְׁתִּיָּה וכתבלע הסמ"ך". גומפרץ, אחרי דיון על תופעת הבידול התחתני בצורות מעין מִכְחֹל (mikhōl < mikhōl), מוסיף (עמ' 212): "דגישה דומה לשם ביטול צירוף בלתי נוח של שתי אותיות דומות חלה במבטא האשכנזי, כשתיבה נפתחת באות שורקת שואית ואחריה תי"ו רפה"; על הצורות שלפנינו הוא אומר: "וכן נדמה לי שההגייה הזרה שְׁתִּיָּה, בהנחת השווא בראש המלה בדיסמילציה של התי"ו הרפה לתי"ו דגושה היתה כה שגורה בפי העם, שהנקדנים לא הספיקו עוד לשנות את ההגייה הזאת". גם בלאו (תשל"ב, עמ' 213) מדבר על הקושי להגות [ʃ] מיד אחרי [s]. למיטב הבנתנו, דעה זו מושפעת מההגייה

חוככות ה-t אחרי תנועה אינם מניחים את הדעת, וללא הסבר מתאים ההצעה štayim נדחת.

4.3 השווא נח והדגש קל: štayim

דעות החוקרים המפרשים את השווא כנח ואת הדגש כקל נחלקות לשתי קבוצות עיקריות: (1) דעה המסתמכת על קיום צרורות עיצורים במעמד תחילי בשמית העתיקה; (2) דעה המסתמכת על עדויות אֶשְׁתִּימִים באל"ף תומכת.³⁵

4.3.1 צרור תחילי -št בשמית הקדומה

חוק מקובל בפונטקטיקה השמית הוא כי אין רצף עיצורים תחילי בצורות הקדומות.³⁶ המניחים קיומם של צרורות עיצורים במעמד תחילי בשמית העתיקה רואים בצורה štayim צורה המשתלשלת מקבוצת השמות אשר כבר בשמית הקדומה פתחו, לדעתם, בצרור עיצורים. במאמר על המעתק של n שמית אל r בארמית מנסה טסטן להוכיח כי השמות בערבית הפותחים באל"ף וְצֻלָה נובעים משמות קדומים שקיימו צרור עיצורים תחילי, ובכלל זה המקבילות בערבית של שְׁנִיִּים ושל שְׁתִּימִים.³⁷ הצעתו אינה מקובלת הן משום שהוא משתמש בעדויות מארמית שמקובל לפרשן אחרת³⁸ והן משום שפתרונו אינו מתאים לבעיה המקבילה בארמית של שם המספר שְׁתָּא (ראה לעיל 2.2§). הוברמן מסתמך על דברי טסטן בדבר שמות הפותחים בצרורות עיצורים, והוא תומך בהצעתו על סמך השוואה לשפות המדוברות כיום, כגון אנגלית וגרמנית. לדבריו, הנטייה הכללית בשפות לפתוח הברות במדרג צליליות עולה³⁹ מתאימה לידוע לנו על אודות החוק הפונטקטי של השפות השמיות, האומר כי כל מילה בשפות השמיות

האשכנזית šnayim ו-štayim, שבה אין משמעות לשווא הנע כתנועה חטופה כבמסורת טבריה, אלא הוא ממומש פעמים רבות כאפס תנועה (מארק, עמ' 27-28), ובעקבות כך זו התמונה גם בעברית בת זמננו, שאם לא כן איך נסביר את טענת רצף העיצורים ואת ההשוואה עם תיבת מִכְחֹל, אשר שוואה נח?

35 המונח "אל"ף תומכת" הוא מונח מונח־הכתיב לתיאור תופעה פונולוגית של תנועה הנוספת בראש מילה לשם ביקוע צרור עיצורים תחילי. בשפות אחרות השווה student בלטינית לעומת estudiante בספרדית וכן השאליות המילוניות בנות זמננו בערבית מדוברת הפותחות בצרור עיצורים בלשון המקור.

36 פונטקטיקה (phonotactics) מוגדרת כמערכת החוקים המסדירים את צירופי הפונמות האפשריים בשפה מסוימת. ראה לאופר, עמ' 179.

37 הדיון בצורות שלפנינו בעמ' 145 למטה.

38 האמור בחילופי n~r בארמית: בר-בנין ושם המספר תרין.

39 על המדדים החיתוכיים והאקוסטיים לקביעת סולם הצליליות (מאנגלית: Sonority Scale) ראה בולוצקי, צליליות; דה־קאן, צליליות, עמ' 37-38. על הקשר שבין חוק מדרג הצליליות לבין הוספת תנועה תומכת בראש מילה ראה שפיזר, עמ' 148-153.

מתחילה בעיצור שבעקבותיו תנועה.⁴⁰ ואולם לטענתו, העובדה שחוק מדרג הצליליות העולה מופר במקרה שההגאים š (בגרמנית) ו- s (באנגלית) באים בראש מילה לפני הסותמים p , t ו- k , מרָאָה כי יש מקום להניח שחוק זה הופר גם בשפות השמיות, במיוחד בעברית ובארמית.⁴¹ דבריו מוכיחים כי בנסיבות פונטיות אלה הפרת חוק מדרג הצליליות העולה אמנם אפשרית, אולם הם אינם מוכיחים כי היא אכן התרחשה בעברית, בארמית או בשפה שמית קדומה כלשהי. הצעתו קשה במיוחד לאור העובדה שאת **שְׁתִּים** הוא מסביר לא כהישמרות צרור תחילי קדום מעין -št , אלא כהיקש מהצורה **שְׁנִים**, המכילה את הרצף התחילי -šn , והרי רצף זה אינו מפר את חוק הצליליות העולה בראש הברה.

4.3.2 הסתמכות על אֶשְׁתִּים באל"ף תומכת

חוקרים רבים מפרשים את הדגש כקל ואת השווא כנח בהסתמכם על קריאת מסורת בן-אשר **אֶשְׁתִּים**. פרשני ימי הביניים מצאו גם רֵאִיה טברנית לקלות הדגש ולנחות השווא בדמות הצורות המקראיות **מִשְׁתִּים** (יונה ד 11) ו**מִשְׁתִּי** (שופטים ז 28): כאשר השי"ן אינה מוכפלת שוואה נח והדגש בתי"ו קל, וכאשר השי"ן דגושה שוואה נע ואין דגש בתי"ו.⁴² כפועל יוצא ממסקנה זו ובעטיו של האופי המכוון של העיסוק בדקדוק בימי הביניים המליצו אחדים מהמדקדקים להימנע מההגייה štayim בשווא נע.⁴³ המדקדקים החדשים המפרשים štayim בשווא נח, ללא שיטענו לצרור עיצורים תחילי בשמית העתיקה, מסתמכים רובם ככולם על העדויות בדבר **אֶשְׁתִּים**.⁴⁴

40 הוברמן, עמ' 26.

41 שם, עמ' 27. גם קניג (א, עמ' 208), אף שהוא מתבסס על השחזור šittayim ואינו יוצא מנקודת מוצא של צרור עיצורים שמי קדום, מנמק את צרור העיצורים התחילי יוצא הדופן (בעברית) בטענה כי $[\text{š}]$ ו- $[\text{t}]$ מאופיינים ב- $\text{Zusammensprechbarkeit}$, כלומר היכולת להיות נהגים יחדיו. אמנם בגרמנית וביידיש וכן בשפות גרמאניות אחרות כלל פונוטקטי זה בולט במיוחד, כלומר צרור המורכב מעיצורים אלה אכן תדיר בראש מילה (ולפיכך הוא אפשרי בעברית בת זמננו), אך ספק אם ניתן להשליך כלל זה על העברית הקדומה ללא עדויות לתחולתו בניביה במעמד דומה.

42 ראה דבריו של תנחום הירושלמי בתרגום פירושו לתהלים (שי, תהלים, עמ' 532) ולתרי עשר (שי, תריעשר, עמ' 128); רד"ק, מכלול, דף קנו ע"ב.

43 כך למשל תנחום הירושלמי בתרגום פירושו לספר תהלים (שי, תהלים, שם): "ובשל העיקרים האלה הקורא שְׁתִּי נעה, כמו שְׁנִי, אינו יודע דבר מעיקרי הלשון; ואם יתעקש, יֵרָא נא לנו במקרא כולו שווא נע ואחריו דגש". מקור עתיק יותר יימצא אצל חכמי מסורת בן-אשר עצמם (לוי, עמ' ט-י): "ומי מביניהם שקורא 'שְׁתִּי טבעות זהב' יש מהם שאומרים לו טעות, והוא שוגה ולא ידע לקרות".

44 כך רד"ק, מכלול, דף קנ"ו ע"ב; אוולד, עמ' 90, הערה 2; פינסקר, עמ' 141-143, הערה 42; שד"ל, עמ' 394; פרייסורק, עמ' 201; פוננסקי, עמ' 24; גוניוס, דקדוק, עמ' 288-289, הערה 1 (וכן לקסיקון 1844 ולקסיקון 1846, בערך "שְׁנִים"); אוונס, עמ' 340; פינסקר, עמ' 325, הערה

4.3.3 כיצד התפתחה צורת אֶשְׁתִּימִם?

העברית מכירה כְּפִלּוֹת באל"ף תומכת ובלעדיה, כגון אֶזְרֹעַ לצד זְרֹעַ (*dirā^c). כל הצורות באל"ף תומכת בעברית המקראית⁴⁵ משתלשלות מצורות קדומות שפתחו בהברה פתוחה, וברובן הברה זו מורכבת מעיצור חוכך הנחתך בקדמת הלשון (עיצור שורק) ובעקבותיו תנועה קדמית גבוהה – i.⁴⁶ לאור הנתונים הקיימים אפשר להסביר את התופעה כנטייה לשיכול בין שתי פונמות קרובות מְקוֹם חיתוך בבואן בראש מילה. אם נניח שיכול כזה בצורת *šittayim – והנחה זו קשה בהיות ההברה סגורה (אם כי בהכפלה) – נקבל צורה מעין *ištayim, בעלת רצף בלתי אפשרי בעברית (מבחינה פונולוגית) של שלושה עיצורים: C₁C₂C₃. לפי שרצפים דומים הצפויים בעברית מסתגלים לפונולוגיה שלה באמצעות ביטול ההכפלה,⁴⁷ אפשר שכאן השלשה štt נעשתה št בלבד, כלומר הצורה המשוערת *ištayim נעשתה *ištayim, שהתקיימה לצד *šittayim. הסבר זה יכול להתאים גם לבעיה הדומה בארמית: אֶשְׁתִּימִ או אֶשְׁתִּימִ ואֶשְׁתִּי או אֶשְׁתִּי. לכתחילה מן *šiddā נתקבלה šittā, המתועדת שְׁתִּימִ וּשְׁתִּי, ולצדה הילכו הצורות הניביות בשיכול עיצור גבוה ותנועה גבוהה ובביטול ההכפלה האטימולוגית, ממש כמו *ištayim בעברית.

הסבר השיכול בצורת הנקבה בעברית אמנם מתאים גם לצורה הבעייתית בארמית, אך במקרה שלפנינו קשה לראות כיצד התפתחה הצורה המאוחרת eštayim מהצורה

594; הירץ, עמ' 104; גרין, עמ' 68; גרטר, עמ' 176-177, 325 (הערה 594); טורסיני במילון בן-יהודה, עמ' 7325, הערה 3; מאיר, ב, עמ' 85-86. מדקדקים אחדים לא קישרו בין הצורה אֶשְׁתִּימִם לבין נחות השווא וקלות הדגש: באור ולנדר (עמ' 622) מביאים את הצורה, אך בהיעדר דיון מספק מתמידים בהצעתם šetayim; ילין (עמ' 256, הערה 1) אמנם מזכיר כי "בטוי הארץ ישראלים למלה זו היה אֶשְׁתִּימִם", אך בכל זאת אינו מסיק את המסקנה המתבקשת וקובע (בגוף המאמר): "הדגש [...] הוא מזור בבואו אחרי שוא נע"; גם למבר (עמ' 213), שטויירנאגל (עמ' 36), בלאו (1976, עמ' 76, הערה 1) וגאר (1992, עמ' 61, הערה 96) קובעים štayim ללא אזכור אֶשְׁתִּימִם ואינם מסבירים.

45 דברינו כאן אינם מכוונים אל מילים עבריות בנות צרור עיצורים תחילי שנשאלו מיוונית ומלטינית בשלב מאוחר יותר, כגון אֶסְטְרֵטְגָּ (מיוונית: στρατηγός; והשווה בספרדית estratēga, אך בשפות אחרות אין תנועת עזר תחילית, למשל בצרפתית: stratège). כמו כן אין הכוונה כאן לתופעה המוכרת בשם "אל"ף מרחיבה", במילים כגון אֶבְשִׁיחַ, אֶגְדָּל (טלשיר, עמ' 285).

46 לפי באור ולנדר (עמ' 487) אל"ף תומכת נכנסת לפני חוככים להביים (בלשונם alveolar Spiranten) ולעיתים רחוקות גם לפני b ו-g. בין הדוגמאות המוזכרות נציין כאן את אֶזְרֹעַ, אֶצְבַּע, אֶצְעָדָה לצד אֶצְעָדָה, אֶשְׁמֹרֶה ואֶשְׁמֹרֶת, אֶשְׁנֵב וכן אֶשְׁפֹּת לצד שְׁפֹת. בצורות שְׁוֹת מוצא עם שְׁתִּימִם היא מתועדת בפניקית ובערבית (ראה לעיל §2.2, והשווה דיבל, עמ' 91). נוסף על כך, הריס (עמ' 33) מזכיר את הצורה אֶשְׁמֵן ('שמונה') כדוגמה לאל"ף פרוסתטית בפניקית, אולם העדות קשה מפני שאין הוא מציין את מקורה ואין היא מוזכרת אצל חוקרים אחרים. לפי גאר (1986, עמ' 47) אל"ף פרוסתטית נוספת לפני עיצורים שורקים לא רק בפניקית, אם כי באפיקרפיה העברית הקדומה אין לכך עדויות.

47 והשווה בנטיית הכפולים תִּמְנֵנו (במדבר יז 28) מן תִּמְנֵם (ז'און, עמ' 181).

הקדומה šittayim, שהרי ההברה הראשונה סגורה. בעוד שקשה להניח חריגה מתנאי ההברה הפתוחה, שממלאות כל הצורות בעלות האל"ף התומכת, מעבר דרך צורת הזכר עשוי להימצא פשוט יותר, שהרי הברתה הראשונה של šinayim* פתוחה. וכי יש תיעוד של *אֶשְׁנִים? לא בעברית גופא.⁴⁸ עם זאת בבחנו את צורת הזכר המשוחזרת šinayim*, נראה שלאור התנאים שבהם נוטה להופיע אל"ף תומכת בעברית המקראית ניתן להניח כי לצד שְׁנִים התקיימה באחד מניבי העברית הקדומה הצורה *אֶשְׁנִים. לאור זאת אין קושי להניח היקש מצורת הזכר: *אֶשְׁנִים < *אֶשְׁתִּים. ליישוב בעיית היעדר התיעוד הכתוב נוכל רק לציין שלולא ההערות המטה-לשוניות של חכמי ימי הביניים, אשר בסופו של דבר הועלו על הכתב,⁴⁹ גם על צורת הנקבה eštayim לא היינו יודעים, שכן אף אחת מהצורות אינה מתועדת בכתובים עצמם, לא ešnayim ולא eštayim. יוצא שהמפריד בין תיעודה של אֶשְׁתִּים לבין היעדר תיעוד כלשהו לצורה המשוחזרת *אֶשְׁנִים עשוי להיות ביטולה של בת גוון זו לפני התפתחות העניין בדקדוק אצל חכמי ישראל. מתקבל על הדעת כי בניב שהגה eštayim נשמרה צורה זו כמות שהיא בעוד שהצורה ešnayim נעשתה ēnayim לפני שתועדה.

בין שנוצרה *אֶשְׁתִּים כמו אֶזְרַע למרות ההכפלה (ונמצאה פתורה גם אֶשְׁתָּא הארמית), ובין שעניין לנו בהיקש מורפולוגי מהצורה המשוערת *אֶשְׁנִים, המתועדת בפניקית אך לא בעברית (ואז נשארת שאלת אֶשְׁתָּא פתוחה), אין עוררין על מציאותה של *אֶשְׁתִּים במסורת ממסורת העברית.

5. הפתרון המוצע

הניסיונות לתאר התפתחות קווית של הצורה לא הצליחו ליישב לא את הקושי הפונטקטי ולא את הסתירה לכאורה בין העדויות בעברית פנימה. תהא ההתפתחות שהביאה להגייה eštayim אשר תהא, אנו מציעים לראות בצורות šittayim ו- eštayim שתי חלופות ניביות של העברית הקדומה. ככל הנראה בעלי מסורת הכתיב הגו šittayim ובעלי מסורת הניקוד הגו מעין eštayim. יש לדעתנו לראות בצורות העולות מהעדויות העבריות, הטקסטואליות או המטה-לשוניות, תוצאת התפתחות דומה לזו המשתקפת בשפות שמיות אחרות. תפוצתה בשפות אלה מלמדת על שתי חטיבות לשוניות עיקריות. בחטיבה האחת נמצאות הצורות ב-nt, כמו شَيْتَان בערבית, וכן ב-tt, כמו šitta באכדית ו-ttā באוגריתית. בחטיבה האחרת נמצאות הצורות בתנועה תחילית, כמו אֶשְׁנִים (שנ) בפניקית ו-اِشْتَان בערבית. כשם שצורה זו מתפתחת בשני מסלולים שונים בשפות השמיות, ובתוך כך בניבי הערבית בני זמננו, כך מתפצלות צורותיה גם בניבי

48 וכאמור לעיל, בפניקית מתועדת גם צורת אֶשְׁנִים, ובנסמך אֶשְׁנִים.

49 כדוגמת דברי ריה"ל וראב"ע (ראה לעיל): "וראו כל העולם קורין אשתים".

העברית הקדומה, ואין מדובר כמובן בהשפעה, אלא בהתפתחות מקבילה.⁵⁰ חטיבה אחת של ניבי העברית מכירה את הצורה כפי שהיא מגעת אלינו דרך מסורת שומרון ואולי גם דרך מסורת בבל (הדבר תלוי במהימנות כתבי היד). החטיבה האחרת מכירתה כפי שהיא מגיעה דרך מסורת בן-אשר. מתוך הנחה כי מסורות הגייה אלה ניזונות מהעברית כלשון דיבור בתקופת בית שני, וכי הן מוסרות לנו צורות שהילכו בשפה החיה, יש להניח במידה רבה של סבירות כי התקיימו בעברית הצורות šittayim ו-estayim כחלופות ניביות.⁵¹ במיוחד עלינו לבדוק את המקרה שלפנינו לאור העובדה שהנוסח הטברני, כידוע, מוסר לפעמים צורות שונות מאלה שמשקף הכתיב העיצורי.

בבואנו לבחון את הצורה הגרפמית שִׁתַּיִם מתוך השניות הניבית האמורה, כאשר מצד אחד ניצבת מסורת הכתיב הניזונה מהניב שהגה šittayim, ומנגד עומדת מסורת הניקוד הניזונה מהניב שהגה estayim, ניווכח שהאנומליה אינה פונולוגית אלא גרפמית.⁵² במונחים מדויקים יותר, הבעיה אינה פונוטקטית, היינו רצף עיצורים בראש מילה, אלא גרפוטקטית, היינו אות שוואית בראש מילה ובעקבותיה אות דגושה.⁵³ הרצף הגרפמי שִׁתַּיִם נולד מתוך פשרה כתיבית בין שתי צורות דבורות שונות.

50 מורג (מקבילות) מציג התפתחויות מקבילות בעברית המקראית ובניבי הערבית, בחתמו בקריאה להמשיך בכיוון מחקר זה. הבלשנות ההיסטורית הכללית מכירה תופעה זו של התפתחות מקבילה של ניבים בלא כל מגע ביניהם, כפי שמראה מייה (עמ' 36) לגבי הלשונות ההודואירופיות: *En un mot, les langues indo-européennes se sont sur bien des points développées indépendamment les unes des autres d'une manière parallèle* (תרגום: במקרים רבים התפתחו הלשונות ההודואירופיות בנפרד זו מזו אך באופן מקביל). זו גם דעתו של בלאו (1969, עמ' 39) בנוגע להתפתחות השפות השמיות: *the dialects of a language [...] incline to develop in the same manner even without mutual contact*.

51 אלדר (מסורות, עמ' 5): "ההבדלים העולים מן הניקוד – הנוגעים, בעיקר, למערכת התנועות ולמבנה ההגאי של המלים – צריכים להיחשב כהשתקפויות של התפלגות לשונית קדומה." לפי שההבדל הנוכחי מייחד את מסורת טבריה ממסורות אחרות, הוא מעיד כנראה על אֶשְׁתַּיִם בעברית הגלילית לעומת אֶשְׁתַּיִם בעברית הירושלמית (ראה שם, עמ' 8). כמו הפתרון המוצע להלן לגבי הצורה בעברית כך גם בארמית הסורית ובארמית היהודית של ארץ ישראל חיו לצד צורת šitta הקדומה הצורות המאוחרות יותר išta, išta. הצורות הקצוצות בארמית שִׁתַּיִם וְשִׁתַּיִן קצוצות גרפית בלבד, כלומר התנועה התחילית אינה מסומנת בהן. במאמר על אודות צורות אלה בעברית ובארמית מנסה בראפמן להראות, על סמך השוואה עם תהליך דומה בטורקית, כי בשל הקרבה החיתוכית (articulatory) בין ההגאים i-s ו-i יכול הראשון "לספוג" את השני: š < š. כך הוא מסביר את האנומליה שבצורך עיצורים בראש מילה. אף כי דבריו בדבר הקרבה בין שני ההגאים מתאימים להצעתנו, הרי מסקנתו אינה מתיישבת עם העדויות על אודות אֶשְׁתַּיִם וְשִׁתַּיִם.

52 אין עניינה הפרת מוסכמות הדיבור אלא הפרת מוסכמות הכתיבה. באופן אנלוגי להגדרת הפונולוגיה (שבראשייתה כונתה גם "פונמיקה" – phonemics) כתחום הבוחן את ההגאים בשפה מבחינה פונקציונלית ומחלקם לפונמות, כך מוגדרת הגרפמיקה (graphemics) – מן הראוי היה לטבוע "גרפולוגיה", אבל המונח כבר תפוס) כתחום הבוחן את מרכיבי הכתיבה מבחינה פונקציונלית ומחלקם לגרפמות, המתפקדות כסימנים לייצוג משמעות, צורן או הגה.

53 באופן אנלוגי להגדרת הפונוטקטיקה תוגדר הגרפוטקטיקה (graphotactics) כמערכת החוקים המסדירים את צירופי הגרפמות האפשריים במערכת כתיבה של שפה מסוימת (קולמס, עמ' 176).

שילוב של שונות ניבית ומוסכמות כתיב מיוחדות הפך את הצורה **שְׁתַּיִם** לצורת כלאיים המאגדת את שתי החלופות הניביות Sittayim ו-ēstayim – האותיות את הראשונה והניקוד את השנייה. מסורת הכתיב אכן מייצגת ***שְׁתַּיִם**, אלא שבהיעדר ציון התנועות וההכפלות במוסכמות הכתיב האלף-ביתי השמי נשאר שלד האותיות **שתים**. במקביל התפתחה הצורה ***אֶשְׁתַּיִם**, המקבילה לצורות המאוחרות בפניקית ובערבית. היות שלפני הנקדנים עמדה מסורת הגייה השונה ממסורת הכתיב, ואת הכתיב אסור היה לשנות בשל קדושת הטקסט, הם ניקדו את המילה באופן שהתקרב במידה רבה ככל האפשר אל הגייתם, היינו בשווא (נח) בשי"ן ובדגש (קל) בתי"ו. בהרכיבם את ההגייה ***אֶשְׁתַּיִם** על הבסיס העיצורי של ***שְׁתַּיִם** נוצרה צורת הכלאיים ***שְׁתַּיִם**, אך בהיעדר "כיסא" (פֶּרֶסִי) מתאים לתנועה התחילית נצטמצמה הצורה הגרפמית לכדי **שְׁתַּיִם**, בבחינת קרי תמידי.⁵⁴ להבדיל מתיבות אחרות בעלות קרי תמידי, כאן אין לפנינו לא תיעוד כתיבי של צורת הקרי במקום אחר, למשל בטקסטים מאוחרים או חוץ-מקראיים, ולא פער גלוי בין הכתיב לניקוד. יתרה מכך, ללא הקושי הדקדוקי לכאורה שמעלה הדגש בתי"ו וללא ניתוחו המדוקדק לא היה מתגלה פער זה כלל.⁵⁵ זאת ועוד: על סמך בדידותו המזהרת של השווא בתיבת **שְׁנַיִם** לעומת יתר השתקפויותיה של תנועת i של qil במעמד פרה-טוני כצירי (ראה לעיל הערה 4), ויותר מכך לפי

54 ואלה דבריו הנכוחים של טור-סיני במילון בן-יהודה, עמ' 7325-7326, הערה 3: "ואכן מבטא הצורה שתים היה צריך להיות שְׁתַּיִם (במק' שְׁנַיִם) [...] יש להניח, שבעלי הנקוד הטברני בטאו אֶשְׁתַּיִם, בשווא נח בשי"ן, אלא שלא שנו מן הכתיב המקבל להוסיף א אף בכתב". ההשוואה שמציע טור-סיני (שם, עמ' 7489, הערה 3) בין **שְׁתַּיִם** לבין ***שְׁתַּחְוִיָּה**, על פי היקרות אחת בלבד במקורות (ירושלמי עבודה זרה ד, א), ו**שְׁתַּדְלָן** מן העברית הרבנית האשכנזית בעייתית מכמה טעמים: (1) ניקוד הירושלמי מאוחר ואין לדעת טיב הדגש; (2) תיבת **שְׁתַּחְוִיָּה** ארוכה ויחידה ואין דינה כדיו **שְׁתַּיִם** לא במספר ההברות ולא בשכיחות; (3) מערכת ההגה של היידיש ובתוך כך של העברית האשכנזית סובלת, שלא לומר מחבבת, צורות עיצורים תחיליים מסוג זה, שהרי אין כאן עניין לשווא נע במובנו המסורתי של המונח ואין לתיבת **שְׁתַּדְלָן** מאומה עם הפונולוגיה הטברנית, ולכל היותר המדובר בגזירת שם פועל במשקל קִטְלָן בהשפעת **הַשְׁתַּדְלֹת**, או, אף סביר מכך, לפנינו בינוני של **הַשְׁתַּדְלָן** עם סופית -ן בהשמטת התחילית; והשווא דברי גרוס (עמ' 91) על מתורגמן-תורגמן, ובמיוחד על מקבלן-קבלן (עמ' 89): "בצד הצורה הארמית המובהקת **מקבלן** (בדרך הרחבת הבינוני בבניין פיעל) רווח **קבלן**, העשוי להיות קיצורה של התיבה הראשונה בשימוט המם".

55 התיבות **יְרוּשָׁלַם**, **יְהֵה**, **הוא**, ו**נַעַךְ** מתועדות גם בכתבי ירושלים, **אדני**, **היא** ו**נערה**, ואילו תיבת **אשתים** אינה מתועדת בכתבי זה. כאמור, לולא הדגש בתי"ו, כלומר לולא הייתה האות השנייה בתיבה אות מאותיות בג"ד כפ"ת, הקושי הדקדוקי לכאורה אף לא היה עולה, וממילא גם פתרונו היה נשאר עלום. לאור זאת ובהמשך להצגת הבעיה בראשית המאמר נשאלת השאלה אם תיבת **שְׁנַיִם** אינה מחביאה צורת ešnayim טברנית, שכן בין שהשווא נע ובין שהוא נח, אין סימן שיעיד על טיבו בעקיפין, דוגמת דגש קל באות הבאה, כלומר הגייה סותמת של עיצור שבעקבות שווא נע היה חוכך. והרי אין להוציא מכלל אפשרות שמסורת הכתיב הגתה ***שְׁנַיִם** ומסורת הניקוד הגתה ***אֶשְׁנַיִם**, אשר במגבלות הכתיב של ***שְׁנַיִם** מצטמצמת מבחינה כתיבית אל **שְׁנַיִם**, ללא התנועה התחילית.

התנהגותה של תנועה זו בתיבת שִׁנִי, שבה אין היא נחטפת, יש מקום לדעתנו להטיל ספק בניתוח השווא של צורת שִׁנִים כשווא נע. יש כאן משום פתח להשערה כי הכתיב גרס *שִׁנִים והניקוד *אֶשְׁנִים, ואין שִׁנִים אלא קיצוץ גרפי של *אֶשְׁנִים, ואם כן השווא נח, כמו בצורת הנקבה. ואולם היות שהסבר זה קשה בהיעדר תיעוד, אפשר גם להניח שתנועת המספר המונה, לכתחילה *שִׁנִים, נגררה אחרי צורתו בנסמך שִׁנִי משום שכיחותה הרבה,⁵⁶ ומכאן שִׁנִים בשווא נע. על כל פנים, לעת עתה השאלה אם הכתיב המקראי אינו מסתיר צורות אחרות שמסורת טבריה אולי גורסת באל"ף תומכת צריכה עיון.

6. אחריתה של שִׁתִּים בעברית

באופן כללי, אחד העקרונות בכתיבה אלף-ביתית של שפה חיה הוא העתקה פונוגרפמית (phonographemic transposition), היינו העברה של פונמות אל גרפמות בהיות הדיבור המסובב והכתיבה המסובב. בניגוד לכך, את מסורות ההגייה הטקסטואלית של קהילות ישראל בגולה יש למעשה להגדיר כהעתקה גרפו-פונמית (graphophonemic), היינו העברה של גרפמות אל פונמות – כמובן, בהיפוך התפקידים של מסובב ומסובב.⁵⁷ בנסיבות אלה היות שהרצף הגרפמי שִׁתִּים אינו הולם בדיוק לא את šittayim ולא את eštayim המקוריות, נתמעטו ונעלמו צורות אלה ממסורות ההגייה של העדות השונות. במילים אחרות, הרצף הגרפמי שִׁתִּים אמנם נוצר משילובן של שתי הצורות, אך בשל התערבותן של גורם חוץ-לשוני, היינו מוסכמות הכתיבה, אין הוא מוסר נאמנה אף אחת מהן, ונוצר מתח בין משמע האוזניים לבין מראה העיניים. מתח זה הסתיים בניצוחו המלא של האחרון. בשל הסתירה המובהקת בין כל פירוש גרפו-פונמי (graphophonemic interpretation) אפשרי של הרצף הגרפמי שִׁתִּים לבין הרצף

56 והשווה השפעת צורות הנסמך נָכַה ונָכַר השכיחות על צורות הנפרד נָכַה ונָכַר בעברית בת זמננו.

57 ובלשונו של אלדר (מסורות, עמ' 3): "מסורות שבהן יש לקוראים טקסט, שההיצג הגרפמי שלו מציין הן את המהויות הפונמיות והן את המבנה ההגאי של הצורות הלשוניות, ואשר על כן תלותם של הקוראים במסורת שבעל-פה מצומצמת היא למימוש סימני הכתב". גם טנא (עמ' 143) שולל כל מעמד אוטונומי מהפונולוגיה של העברית ההגויה בימי הביניים ועומד בצדק על ראשוניותה של הצורה הכתובה, אותיות וניקוד, בעיצוב הרצף הפונולוגי של מסורות ההגייה הטקסטואלית: "D'une part, la prononciation de l'hébreu n'était possible qu'en apprenant à lire, et d'autre part on ne pouvait apprendre à lire que par l'identification dialinguistique entre signes graphiques hébraïques et valeurs phonétiques puisées dans des langues vernaculaires" (תרגומו: מחד גיסא הגיית העברית לא נתאפשרה אלא עם לימוד הקריאה, ומאידך גיסא אי אפשר היה ללמוד לקרוא אלא באמצעות זיהוי "עבר-לשוני" בין סימנים גרפיים עבריים לבין ערכים פונטיים שנדלו מהלשונות המדוברות). בהיעדר מערכת הגה עברית העומדת ברוש עצה, צורה שהגייתה במסורת הלשונית חורגת מהמשתמע מהגרפמות (אותיות וניקוד) – הגייתה הולכת ומתיישרת עם המשתמע מהרצף הכתוב.

הפונולוגי Sittayim השתתקה הגייה זו כנראה בד בבד עם אימוץ הניקוד הטברני בקרב כל קהילות ישראל.⁵⁸ לעומת זאת, הודות לחפיפה החלקית בין רצף הגרפמות שתיים לבין רצף הפונמות של eštayim המתח ביניהם היה קטן יותר, וכך התאפשרה הישרדותה של הגייה זו זמן רב יותר, כפי שעולה מעדויות מטה-לשוניות (לעיל § 2.1.2). אולם לבסוף גם היא נדמה. המסירה הלשונית בעל פה (oral transmission) נכנעה ללחץ הצורה הכתובה. תחת הצורות ההגיות הקדומות נוצרו צורות הגיות חדשות הנובעות ישירות מיישום חוקים אורתוגרפיים מקומיים,⁵⁹ היינו חוקי הפירוש הגרפופונמי (graphophonemic interpretation rules) של כל קהילה וקהילה.⁶⁰ על פי מוסכמות הגיית שווא בראש מילה נעשתה ההגייה הספרדית štayim והאשכנזית – štayim. העברית הישראלית ירשה את כללי הגיית השווא של מסורות אשכנז, ובכלל זה את הגיית שם המספר štayim.

7. מקרים דומים בשפות אחרות

הטענה להסתת המסירה הלשונית ממסלולה בשל צורה גרפמית הזרה לה עלולה להישמע מוזרה לבלשנים בני זמננו. כדי לסבר את האוזן נצטט דוגמאות אחדות למקרים שבהם הרכב הרצף הגרפמי של מילים הושפע משיקולים הזרים לרצף הפונולוגי, ובעקבות השפעה זו סטתה המסירה הלשונית ממסלולה והתאימה עצמה לפירוש הגרפופונולוגי העולה מהרצף הגרפמי. נסתפק בדוגמאות מעטות באנגלית ובצרפתית.

58 ואננם מכל בעלי נוסח המקרא בעברית רק השומרונים לא אימצו שיטת ניקוד כלשהי כתקן מחייב בהגייה ורק הם שמרו על הגיית šittam הצפויה מבחינה היסטורית. לו ניקדו השומרונים בכלל, ושתיים בפרט, הגם אז הייתה שורדת הגייתם זו? התשובה ברורה למדיי על פי דבריו של אלדר (שם, שם) על אודות גורלן של תנועות ושאר "ענייני ניקוד" במסורות הגיית הטקסטים הבת-מקראיים של היהודים כמו גם במסורת הגיית התורה של השומרונים: "את המהויות הפונמיות שאינן מסומנות בכתב משלימים הקוראים על סמך מסורת שבעל-פה". כלומר השומרונים השלימו את התנועות ואת ההכפלה של שתיים על פי מסורת עתיקה, אך לו ניקדו לא היו משלימים על פי מסורתם, אלא היו מתאימים קריאתם לרצף הגרפמי שלפניהם. ולו אימצו חלק מקהילות ישראל את הניקוד הבבלי שתיים, הגם אז הייתה נעלמת šittayim ממסורות הגייתם? גם כאן ברורים דבריו של אלדר (שם, עמ' 5): "התקן הלשוני של המקרא לפי מסורתו הטברנית קיבל, כמפורסם, תוקף נורמטיבי מחייב בכל העולם היהודי".

59 orthographic – שעניינו הכתיבה הנכונה; orthoepic – שעניינו ההגייה הנכונה.

60 השווא של שתיים, למרות הדגש באות שאחריו, הגוי על פי כללי הגיית השווא הנע של כל עדה ועדה, ולראיה, אין הוא זוכה לדיון מיוחד במחקרים על מסורות ההגייה של העדות השונות, אלא הוא נטמע ברשימות מילים בקטגוריית השווא הנע. למשל הופעת הצורה אצל שלמה מורג במאמרו על הגיית השווא בפי בני תימן (שווא, עמ' 14 [=עמ' 5 בחוברת], שורה 6) ללא דיון מיוחד וכן היעדרה הכולט מהדיונים בשווא ובדגש בספרו (מורג, ע"ת) מעידים כאלפי עדים על התיישרות הגיית הצורה על פי כתיבה וניקודה באופן שייתר את הדיון הסינכרוני בה.

עם הפלישה הנורמאנית (צרפתית) לאנגליה בשנת 1066 (ויליאם הכובש) נוצרה מעין שפת ביניים אנגלית-צרפתית,⁶¹ ומילים צרפתיות רבות קבעו בה את מושבן, והן משמשות רובן ככולן גם באנגלית בת זמננו. מילים אלה עברו תחילה במשמע אוזניים והעתיקו בקירוב האפשרי את הרצף הפונולוגי המקורי של הצרפתית העתיקה. כך מוצאים כתיבים "מוזרים" אחדים באנגלית עתיקה או בינונית: *verdit*, *parfit*, *langage*, *cors*, *autour*, *faute*, *faucoun*. בעקבות ליטון הכתיב האנגלי החל במאה השש-עשרה⁶² הוכנסו למילים אחדות אותיות על פי האטימולוגיה הלטינית, או אותיות שנחשבו אטימולוגיות, לפעמים בטעות, וכך התקבלו והתקבעו סופית הכתיבים האלה: *perfect*, *verdict*, *author*, *fault*, *corps*, *language*. גם כתיב הצרפתית המודרנית דחק לפעמים כתיב פונוגרפי מקורי, למשל: *exploit* < *espleyt*. היעדר /h/ במילים אחדות משתקף מכתיבים ללא <h> תחילית כגון *umble*, *ostage*, *abit*, כמו שם לשוננו אנו: *Ebwe*.⁶³ במשך מאות שנים שרדו ההגיות המקוריות לצד הכתיב האטימולוגי או הפסידו-אטימולוגי, אולם בסופו של דבר, בעקבות קביעת כתיב אחיד מרוחק מההגייה בכוונת מכוון מחד גיסא והחלת ידיעת קרוא וכתוב באנגליה על כלל האוכלוסייה מאידך גיסא, השתלטו אט אט הגיות גרפופונולוגיות עממיות בקרב אוכלוסין שאוריינותם מקרוב באה, ודחקו את הצורות שהילכו במסורות הלשון המקוריות.⁶⁴ ההגיות המקוריות נצטמצמו תחילה לחוגי האריסטוקרטיה, ולבסוף, מכוח יוקרת הצורה הכתובה, נאלמו.

בובן מתאר תהליך דומה בצרפתית, עמוק אף יותר. במאה החמש-עשרה מתארים המדקדקים את המצב בצרפתית כאנרכיה מוחלטת. הם מזדעזעים מהמרחק בין הצרפתית ללטינית הורתה, מרחק שהוא גדול יותר מזה שהתרחקה כל שפה גאולטינית אחרת מהלטינית הקלאסית, ומתגבשת ההחלטה לעשות סדר בדברים. למן המאה השש-עשרה כתיב הצרפתית מפסיק לעקוב אחר ההתפתחות הלשונית. הוא מתגבש במועצות אקדמיות מלכותיות תחת שרביטיהם של מדקדקי החצר François de Malherbe (1555-1628) ואחריו Claude Favre de Vaugelas (1585-1650) ואחדים אחרים, כשהוא מערה אל קרבו מרכיבים יווניים ולטיניים (פסידו-) אטימולוגיים ללא קשר לפונולוגיה

61 באנגלית Anglo-Norman; בצרפתית anglo-normand.

62 הכתב הרוני (Runic) האנגלו-סקסי הוחלף לאלף-בית הלטיני כאלף שנה קודם לכן, עם הגעת הנצרות לאנגליה.

63 קופל (עמ' 4) מביא עדות מאוחרת יחסית להגיית המילה באנגלית, עדיין ללא החוכך הסדקי הנוהג כיום: "aber Jones 1701 bevorzugte noch die Aussprache ohne /h/".

64 הדברים מובאים כאן בחטף. לפרטים מלאים יותר ראה קופל; סקראג, עמ' 55 (Hence all' the words just cited now have pronunciations based on their reformed spelling); לויט; קוי. נציין שהגיית *author* בעיצור החוכך /θ/ מבוססת על כתיב מוטעה מבחינה אטימולוגית, שכן המקור אינו יווני אלא לטיני: *actor*. מילים ספורות שהגייתן המסורה נשמרה למרות הכתיב: *island*, *doubt* (אטימולוגיה מוטעת), *hour*, *receipt*.

הצרפתית של התקופה, והכול במעין "שיגעון אטימולוגי" שכונה במאה התשע־עשרה *La manie des lettres étymologiques*. בסופו של התהליך נחתם הכתיב והתקבע לדורות.⁶⁵ עם קביעת הכתיב המלכותי כתקן מחייב משתנה השיח הלשוני: אין שואלים עוד איך לכתוב רצף פונולוגי נתון, אלא לומדים ומלמדים איך להגות נכון רצף גרפי נתון – הגם שמדובר בשפה חיה, אלא שמעתה חיה מתנהלים בקצב אחר ויכולת התנועה שלה מוגבלת.

למשל, מִכְתִּיב הצרפתית העתיקה וכן מצורות ששרדו מאז ולא הושפעו מהכתיב עולה כי צורות העיצורים עברו פישוט אל עיצור בודד במהלך התפתחות מערכת ההגה של הצרפתית העתיקה.⁶⁶ לעומת זאת צורות רבות כמו אלה המובאות להלן מכילות צורות עיצורים שנוצרו (לא נמסרו) החל במאה החמש־עשרה בעקבות ליטון הכתיב (בסוגריים הכתיב הרווח בצרפתית עתיקה): *subtil* (*sutil*), *affecté* (*affété*), *admirer* (*amirer*), *bascule* (*bacule*).⁶⁷ גם הברות פתוחות בסופי מילים נסגרו ועיצורים פשוטים נתגבשו לצורות סופיים בעקבות הגייה של אותיות סופיות המופיעות בכתיב: *legs*, *arc*, *sens*, *but*, *sept*, *cinq*. ומפני שאי אפשר לספר את כל הסיפור של השפעת הכתיב על הפונולוגיה הצרפתית, נוסיף רק את האנקדוטה המעניינת על השם הפרטי Lefevre (>Lefebvre). בתקופה שבה עדיין לא הומצאה האות u כדי להבדילה מן v העיצורית (והשווה וי"ו בעברית) הוסיפו לשם הפרטי Lefevre מרכיב אטימולוגי בדמות , מעין גלוסה אטימולוגית שנועדה לציין את מקור ה-<v>. כך התקבלו, לצד Lefevre, גם השמות יצירי הכתיב Lefebvre, Lefebure, וכיום קיימים זה לצד זה שלושה כתיבים שונים, שלכל אחד מהם ההגייה הצפויה מהפירוש הגרפופונולוגי של הרצף הגרפי.

דוגמאות להסטה המסירה הלשונית החיה בעקבות שילוב של כתיב שאינו הולם אותה ושל החלת הוראת קרוא וכתוב לכול קיימות בשפות אחדות נוספות שלהן

65 הרפורמות השונות, שהאחרונה שבהן משנת 1835, אינן אלא תיקונים קוסמטיים לא מהותיים; ראה קטש 2001. הרפורמה שהוחלט עליה לאחרונה באקדמיה הצרפתית (דצמבר 1990; ראה מסון) עוררה התנגדות מצד אינטלקטואלים, ויישומה במערכת החינוך ובעיתונות נתקל בקשיים.

66 פופ מפרטת על תופעת פישוט צורות העיצורים כבר בלטינית הקלאסית, וביתר שאת בהתפתחות אל הצרפתית העתיקה, בפרק שכותרתו *Reduction of consonantal groups* (עמ' 144-152).

67 ובטעות הוסיפו <d> פסידוראטימולוגית גם אל *amiral* השאולה מערבית, והדברים ידועים.

68 האות <s> נובעת מטעות באטימולוגיה, אך זה כמובן לא הפריע לדוברים לאמץ הגייה ב-/s/ במקום ההגייה הקודמת של המילה.

69 גם במקרה זה הכתיב נובע מטעות באטימולוגיה: הגיזרון כאן זהה לזה של הפועל *laisser*, והיינו מצפים לכתיב *lais*; הקרבה אל *léguer* נובעת מאטימולוגיה עממית (קטש 1997, עמ' 94; קטש 2001, עמ' 250). על מילה זו ראה גם במשדר "הגיע זמן לשון" המקומי: http://www.tv5.org/TV5Site/1f/merci_professeur.php?id=3056&id_cat=7

מסורת כתיבה: ערבית (נדיר), איטלקית, ספרדית, גרמנית, הונגרית, רומנית, רוסית. כמובן, לא ייפקד מקומן של תיבות אחדות בעברית: **לִסְתִים** (/m/ תמורת /s/), **בִּידִידִים** (/d/ תמורת /t/) וכן **הִישַׁג** ואחיותיה הנהגות לפעמים בדו־תנועה /ei/ בהשפעת הכתיב המלא,⁷⁰ וזאת בלא שמנינו את התנודה הפונולוגית הנובעת מהחופש הרב יחסית בפירוש הכתיב העברי הבלתי־מנוקד, ובאה לידי ביטוי הן בהתפתחות ההיסטורית, כגון **עֹבְדָא < עֲבָדָה, יוֹסִי < יוֹסִי, שְׁפִירָא < שְׁפִיר**, והן בשונות הברזמנית, כגון **רֶכְבֶּל~רֶכְבֶּל** ושמות הגזורים במשקלים מְקַטְלָה~מְקַטְלָה,⁷¹ והדוגמאות רבות והולכות.

8. מסקנות לגבי התאוריה הבלשנית

על פי הבלשנות המבנית מבית מדרשו של פרדינן דה סוסיר, השפה היא מערכת שכל קיומה והתנהלותה מן הפה אל האוזן, ואילו הכתיבה איננה חלק ממנה, אלא רק ייצוג חזותי־גרפי שלה. לפי אסכולה זו, השפה היא מערכת תקשורת קולית סגורה ואילו הכתיבה, באשר היא קיימת, אינה אלא שיקוף סביל שלה. כמובן, בהסתכלות סינכרונית אין בדברים אלה שמץ מן האמת, שהרי מילים רבות נוצרות בכתיבה ומשם הן מגיעות אל השפה, והדוגמה הקיצונית לכך היא ראשי תיבות הנעשים מילים (ואין זו הקטגוריה היחידה של מילים הנוצרות מתיבות). גם ההתפתחות הדיאכרונית של שפות המלוות במסורת כתיבה מעידות על מצב מורכב יותר, לדוגמה תפקידו המכריע של מנדלי מוכר ספרים בעיצוב העברית בת זמננו; ובל נשכח שסופר זה כתב עברית אך לא דיברה. התאוריה בדבר השפה כמערכת סגורה נכונה בהיעדר קוד כתוב, אבל משהוא מתבסס ניזון קוד זה מגורמים אחדים שאחד מהם הוא הרצף הפונולוגי – רק אחד מהם.

70 והרי גם הגיית הדו־תנועה /ei/ כנגד צירי, בין חסר בין מלא, שהייתה הכלל בעברית האשכנזית (שבה כל צירי הוא דיפתונג ei, ובאזורים מסוימים גם ai), מתקיימת כיום בפי דוברי עברית ילידיים בעלי רקע דובר יידיש (ונוצרת גם בפי דוברים אחרים) רק כשכתיבה מלא יוֹד. ההגייה האשכנזית מתקיימת כנראה גם בשתי צורות שהן בצירי חסר לכאורה: **תִּשְׁעָ ופֶּא**, אולם בל נשכח שאלה אינן נכתבות ברגיל באופן פונוגרפי, אלא כלוגוגרמות: <9>, <פ>, ומכאן שאין מרגישים בהיעדר היוֹד ומסורת אשכנז למילים אלה שורדת. לפיכך נכונה קביעתה של רוזנהויז (עמ' 126), אם כי לשונה זהירה מדי: "והשימוש בהן תלוי במידה כלשהי באורתוגרפיה". מעניין שמחקרו של פלג, המתאר את פישוט הדו־תנועה /ei/ בפי יוצאי העדות השונות בירושלים, בוחן אך ורק את הקריוות הדיפתונג שכתביהן מלאים: "האוכלוסיה (או הקורפוס) שממנה חושבו שיעורי הדיפתונגים היא כלל האוכלוסיה של המלים, שיש בהן אורתוגרפיה צירה מלא" (עמ' 143), כאילו הפישוט נתחולל היסטורית רק במילים אלה, וכאילו קיום הווריאציה דיפתונג~מונופתונג רק בסביבת צירי מלא ("סביבה" כתיבית!) אינה בעלת חשיבות (סוציית) בלשנית כשלעצמה.

71 ואמנם כך דברי בולוצקי (שונות, עמ' 266): "שמות מקומות, שבעברית הנורמטיבית ממושים במשקל *miCCaCa*, מתמזגים בעברית המדוברת עם משקל המכשירים *maCCeCa*, כנראה בגלל הדמיון האורתוגרפי"; וכן בן־טולילה (הומונימיות, עמ' 353), על מִצְבָּה לעומת מִצְבָּה: "מכל מקום, יש לזקוף לא מעט מקרים של הומונימיות עממית לְהִסְתַּר התנועות המאפיין את העברית הכתובה".

לא ניכנס כאן לשאלה אם אכן הכתיבה נועדה מלכתחילה לשקף את הרצף הפונולוגי (ראה דרך משל המגדירים בשומרית), ולא נבחן את תוקפה של הקביעה המקובלת כי מבחינה היסטורית היחסים בין השפה לבין כתיבתה הם חד-כיווניים, השפה אדון והכתיבה משרתו, ויש מה שיוער על כך. אולם יש לדעתנו בסיס לטענה כי חד-כיווניות מעין זו, גם אם היא קיימת לכתחילה, אינה נשארת בתוקף לגבי שפות אשר להן מסורת כתיבה ארוכה ומושרשת. גם אם לכתחילה הכתיבה ידעה פחות כתיבים טפיליים מבחינה פונולוגית והלמה באופן נאמן פחות או יותר את הרצף הפונולוגי, נראה כי במקרים רבים נוצרים יחסים סימביוטיים בין שני קודי התקשורת. עתה ראוי לתת את הדעת על השאלה כיצד הפכו היחסים הראשוניים בין השפה לבין כתיבתה בקרב תרבויות מסוימות ליחסי גומלין של ממש.

המקרה שלפנינו מעיד כי השפה עשויה להיות מושפעת מכתיבתה. בניגוד לקביעות המוחלטות של דה סוסיר ושל הדוגמות הסטרוקטורליסטיות והגנרטיביסטיות של המאה העשרים, מתרחשים בלשון שינויים רבים שלולא הכתיבה לא היו מתרחשים בה, למשל לידת העברית בת זמננו וניזונותה מהתפתחות השפה בהיותה "לשון ספרותית חיה" ללא מסירה לשונית מאם לילד. לעתים קרובות יותר אין מתרחשים שינויים שלולא הכתיבה קרוב לוודאי היו מתרחשים, שכן היא מעכבת, מונעת ולפעמים "מתקנת" את "אפקט הטלפון השבור" במסירה הלשונית.

הרי השפה הדבורה והשפה הכתובה – שתיהן מערכות תקשורת בין בני אנוש. השפה כמערכת סמיוטית המקשרת סימנים קוליים עם משמעות והכתיבה כמערכת סמיוטית המקשרת סימנים גרפיים עם משמעות או עם סימנים קוליים דרות זו לצד זו במוחו של כל דובר-כותב, וכיצד תיתכן הימנעות מהשפעות הדדיות בין מערכות כה דומות? גם אם שני קודים אלה שונים זה מזה הן מבחינת הנתונים שהם מקודדים והן מבחינת מרחבי הפעולה הקוגניטיביים שלהם, ברור כי החפיפה הרבה, לפחות בין הנתונים המקודדים, אינה יכולה להשאיר את שתי מערכות התקשורת הללו אדישות זו לזו. מבחינה קוגניטיבית, ברגע שערך לקסיקלי מקבל דרך קבע לצד רצף פונולוגי גם רצף גרפמי, הקשר ביניהם הופך בלתי ניתק, והמיוזוג ביניהם הוא המתקשר בעיני הדובר-כותב אל הלקסמה, ולא הרצף הפונולוגי לבדו. לדוגמה, ברור לכול כי הכתיב הוא אשר מבחין בעבור דוברי עברית רבים בין אושר לבין עושר,⁷² שאם לא כן מה

72 מבדיקה שערכנו בקרב בלשנים אחדים עולה כי סמנטיקאי או לקסיקולוג שאינו יודע עברית יאמר בבחנו את שתי המשמעויות של הרצף óšer כי מדובר בסוג שכית של פוליסמיה הנובעת מהרחבת משמעות בדרך המטונימיה: מן המוחשי הגורם 'עושר' אל התוצאה המופשטת 'אושר'. כאשר מגלים על אוזנו שהכתיב של שתי המילים שונה, התגובה היא תמיד הפתעה המלווה בהערכה מחדש של הנתונים. לפתע אין אלה פוליסמים, אלא הומופונים. ומדוע לא הומונימים? היכן נעצר המבחן הדיאכרוני ומתחיל המבחן הסינכרוני? מהו הקו התוחם בין השפה לכתיבה? מתי ועד כמה לגיטימי, אם בכלל, לבחון את עובדות השפה על פי כתיבתה? המסגרת עדיין לא נקבעה.

הורחן של גלוסות דבורות מעין "באל"ף", "בעי"ן"? וההפך נכון בנוגע לאיש ולאִישָה – הכול היו יודעים שאין קשר אטימולוגי ביניהם לו נכתבו תיבות אלה באותיות שונות כנגד /š/ ו- /t/ שמיות, אפילו הן טפיליות מבחינה פונולוגית בעברית בת זמננו. וכמה דוברי עברית משכילים מוכנים להתחייב על קשר אטימולוגי בין פֻּתַּח וּמְפֻתָּה וימציאו לשם כך הסבר סמנטי משכנע? ההיו גורסים כך לולא איבדה הפניקית בעלת האלף-בית את ההבחנה בין שתי הפונמות לפני שהשאלתו לעברית? ראה גם הביטוי "חייב מיתה", שאיש אינו מקשר אל אדם עייף במיוחד, אף לא בהלצה ("חייב מיטה"). והשווה אל האנקדוטה התלמודית על הבלבול בהבנת הביטוי "מים שלנו", בלבול שהיה נמנע קרוב לוודאי לו הייתה הבחנה כתיבית בין שני המשמעים. עינינו הרואות, בהיות הגירוי הוויזואלי חזק, יציב וממושך יותר מהגירוי האודיטיבי הפורח מיד, הצורה הכתובה משתלטת בעיני רוחנו על התקשורת הלשונית ומתנה את אופן תפישתנו את השפה.⁷³

בעוד שתופעת הדו־לשוניות זוכה למחקרים רבים המראים כיצד לשונות מתערבות זו בזו באופן בלתי מודע, נפקד מקומו של מחקר מקיף המתאר כיצד מתערבים זה בזה הפונולקט והגרפולקט של כל דובר־כותב. בעוד ששונות כתיבית וטקסטואלית שהורחה בשפה הדבורה זוכה לדיון פסיכולוגי ופדגוגי נרחב, החל בתיקון שגיאות כתיב וכלה בסדנאות כתיבה יוצרת למיניהן, הרי שונות לשונית מושרית כתיבה – כמעט לא נודע קיומה במחקר הבלשני.

במקרה של שְׁתִּימִים יש להדגיש את תפקידן של מוסכמות הכתיבה בתהליך שחל במרוצת הדורות, ושהביא בסופו להגיית štayim. מחד גיסא, אילו ייצג האלף-בית של העברית הקדומה את כל התנועות וההכפלות, לא היה מתעורר הצורך בניקוד והצורה המונחלת לדורות הבאים הייתה צורת šittayim. מאידך גיסא, אילולא אסרו המוסכמות הבת־מקראיות על הוספת אותיות לטקסט המקודש, כי אז הגינו היום eštayim. ההגיית štayim בחלק ממסורות העברית וכפועל יוצא בעברית בת זמננו נולדה מתוך פשרה כתיבית. הורחה לא במשמע אוזניים כי אם במראה עיניים. על מקרה זה להיכלל במסגרת התיאור הבלשני בקטגוריה חדשה של תופעות שעניינן השפעת הכתיבה על השפה.

73 אין זו הבמה המתאימה לפירוט טיעוניהם של הפילוסוף היהודי (יליד אלג'יר) ז'ק דרידה (ראה דרידה, גרמטולוגיה), של הבלשן האנגלי רוי הריס ושל הוגים אחרים בתשובותיהם לדוגמה הסוסיירינית בבלשנות המאה העשרים. נוסף רק שמאז דרידה לכל המאוחר ההגמוניה של דה סוסיר וממשיכי דרכו (ספיר, בלומפילד ואחרים) הולכת ומתקרסמת והביקורת עליה מתרחבת. על אף האמור, זכות ראשונים מגיעה בדיון, אם כי אין היא תמיד ניתנת, לבלשן יוסף ואצ'ק מאסכולת פראג, במאמרו פורץ הדרך משנת 1939.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבן ג'נאח, שרשים ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים (בתרגום יהודה אבן תיבון), מהדורת בכר, ברלין תרנ"ו (דפוס צילום: ירושלים תשכ"ו)
- אבן עזרא, יסוד מספר ר' אברהם בן עזרא, ספר יסוד מספר, בתוך פינסקר, עמ' 133 ואילך
- אבן עזרא, צחות ר' אברהם בן עזרא, ספר צחות בדקדוק, ברלין תקכ"ח
- אבן עזרא, צחות C. Del Valle Rodriguez, *Sefer sahot De Abraham Ibn Ezra*, Salamanca 1977
- אוולד H. Ewald, *Kritische Grammatik der hebräischen Sprache*, Leipzig 1827
- אוונס D. T. Evans, *The Principles of Hebrew Grammar*, London 1912
- אונגנד A. Ungnad, *Hebräische Grammatik*, Tübingen 1912
- אלדר, מסורות א' אלדר, "מסורות ההגייה של העברית", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 3-36
- אלדר, תיג'אן א' אלדר, "טיבן של מחברות התיג'אן מתימן ומקורותיה של המחברת העברית", מסורות ב (תשמ"ו), עמ' 19-29
- באוור ולאנדר H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testamentes*, Halle 1922
- בארט, היקש J. Barth, "Formangleichung bei begrifflichen Korrespondenzen", *Orientalische Studien: Theodor Nöldeke zum siebzigsten Geburtstag*, 2, ed. C. Bezold, Gieszen 1906, pp. 791-796
- בובן V. Buben, *Influence de l'orthographe sur la prononciation du français moderne*, Bratislava 1935
- בולוצקי, צליליות ש' בולוצקי, "תיאור הצליליות בפונולוגיה של העברית הישראלית בספרו של חיים רוזן, העברית שלנו", העברית ואחיותיה ו-ז (תשס"ו-תשס"ז), עמ' 239-247
- בולוצקי, שונות ש' בולוצקי, "שונות פונולוגית ומורפולוגית בעברית המדוברת", מדברים עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל, בעריכת ש' יזרעאל ומ' מנדלסון (תעודה, יח), תל-אביב תשס"ב, עמ' 239-278

- J. C. Biella, *Dictionary of Old South Arabic: Sabaean Dialect*, Harvard Semitic Studies, 25, Chico 1982 ביילה 1982
- J. Blau, "Some Problems of the Formation of the Old Semitic Languages in the Light of Arabic Dialects", *Proceedings of the International Conference on Semitic Studies held in Jerusalem, 19-23 July 1965*, Jerusalem 1969, pp. 38-44 בלאו 1969
- י' בלאו, תורת ההגה והצורות, תל-אביב תשל"ב בלאו תשל"ב
- J. Blau, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Wiesbaden 1976 בלאו 1976
- אברהם בן מאיר בלמש, מקנה אברהם (*Peculium Abrae*), ונציה רפ"ג (דפוס צילום: ירושלים תשל"ב) [ללא מספור העמודים] בלמש
- א' בנדויד, "על מה נחלקו בן-אשר ובן-נפתלי?", תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 385-409 בנדויד תשי"ז
- א' בנדויד, "חלופי בן-אשר ובן-נפתלי", בית מקרא ה-ו (תשי"ח), עמ' 1-19 בנדויד תשי"ח
- ז' בן-חיים, "עברית נוסח שומרון", לשוננו יב (תש"ג), עמ' 45-60, 113-126 בן-חיים תש"ג
- ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה: לשון תורה, ירושלים תשל"ז בן-חיים תשל"ז
- Z. Ben-Hayyim, *A Grammar of Samaritan Hebrew*, Jerusalem 2000 בן-חיים 2000
- י' בן-טולילה, "הומונימיות עממית", ספר רפאל ניר: מחקרים בתקשורת, בבלשנות ובהוראת הלשון, בעריכת א' שורצולד (רודריג) ואחרות (עורכות), ירושלים תש"ס, עמ' 350-358 בן-טולילה, הומונימיות
- צ' בצר, יסודות דקדוק ב"מנחת שי" לידידיה שלמה רפאל נורצי, עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב, תל אביב תשל"ח בצר, מנחת שי
- M. M. Bravmann, "Hebrew Štayim ('two'), Syriac Št ('six') and a Turkic Analogue", *Studies in Semitic Philology*, ed. G. F. Pijper & M. M. Bravmann (*Studies in Semitic Languages and Linguistics*, 6), Leiden 1977, pp. 1-2 (= *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 21 [1952], pp. 158-159) בראפמן

- מ' ברויאר, "הנוסח ומקורותיו", תרי עשר עם פירוש דעת
מקרא, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' xv-ix
- C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, 1-2, Berlin 1908-1913
- C. Brockelmann, *Syrische Grammatik*⁸, Leipzig 1960
- W. R. Garr, *Dialect Geography of Syria-Palestine, 1000-586 B.C.E.*, Philadelphia 1986
- W. R. Garr, "Pretonic Vowels in Hebrew", *Vetus Testamentum* 37 (1987), pp. 129-153
- W. R. Garr, "The Linguistic Study of Morphology", *Linguistics and Biblical Hebrew*, ed. W. R. Bodine, Winona Lake 1992, pp. 49-64
- י"פ גומפרץ, מבטאי שפתנו: מחקרים פוניטיים-היסטוריים, ירושלים תשי"ג
- A. E. Cowley, *Gesenius' Hebrew Grammar*, ed. E. Kautsch, Oxford 1910
- W. Gesenius, *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Boston 1844, trans. from Latin by E. Robinson
- S. P. Tregelles, *Gesenius' Hebrew and Chaldee Lexicon*, Michigan 1846
- ב"צ גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד
- H. Grotzfeld, *Syrisch-arabische Grammatik (Dialekt von Damaskus)* (*Porta Lingua Orientalium*, 8), Wiesbaden 1965
- L. H. Gray, *Introduction to Semitic Comparative Linguistics*, New York 1934
- O. Grether, *Hebräische Grammatik für den akademischen Unterricht*, München 1955
- V. DeCaen, "Hebrew Sonority and Tiberian Contact Anaptyxis", *Journal of Semitic Studies* 48 (2003), pp. 35-46
- ברויאר
- ברוקלמן, גרונדריס
- ברוקלמן, דקדוק סורי
- גאר 1986
- גאר 1987
- גאר 1992
- גומפרץ
- גזניוס, דקדוק
- גזניוס, לקסיקון 1844
- גזניוס, לקסיקון 1846
- גרוס
- גרוצפלד
- גריי
- גרתר
- דה-קאן, צליליות

- H. Donner & W. Röllig, *Kanaanäische und Aramäische Inschriften*, 1-3, Wiesbaden 1962-1964
דונר ורליג
- ר' יצחק בן משה פריפוט דוראן, מעשה אפד, וינה תרכ"ה (דפוס צילום: ירושלים תש"ל)
דוראן
- R. Duval, *Traité de grammaire syriaque*, Amsterdam 1969
דיבל
- G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*,² Darmstadt 1960 (1905)
דלמן
- ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, מהדורת בער-שטראק, ליפסיה 1879 (דפוס צילום: ירושלים תש"ל)
דקדוקי הטעמים
- E.S. Drower & R. Macuch, *Mandaic Dictionary*, Oxford 1963
דרוור ומצוך
- J. Derrida, *De la grammatologie*, Paris 1967
דרידה, גרמטולוגיה
- M. J. Derenbourg, "Mauel du lecteur: publié d'après un manuscrit venu du Yémen et accompagné de notes", *Journal asiatique* 16 (1870), pp. 309-550
דרנבורג 1870
- R. D. Hoberman, "Initial Consonant Clusters in Hebrew and Aramaic", *Journal of Near Eastern Studies* 48 (1989), pp. 25-29
הוברמן
- C. Holes, *Colloquial Arabic of the Gulf and Saudi Arabia*, London 2002 (1984)
הולס
- J. Hoftijzer & K. Jongeling, *Dictionary of the North-West Semitic Inscriptions*, Leiden 1995
הופטייזר ויונגלינג
- ש' הכהן, לחם הבכורים, ליוורנו תר"ל
הכהן, שפת אמת
- ב' הכהן, שפת אמת, ירושלים תשמ"ז
הריס
- Z. S. Harris, *A Grammar of the Phoenician Language*, New Haven 1936
הריס
- J. Vachek, "Zum Problem der geschriebenen Sprache", *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 8 (1939), pp. 94-104
ואצ'ק, השפה הכתובה
- ר' וולנר, דקדוק לשון הקדש: לקט מדברי חכמי ישראל, תל-אביב תשמ"ז
וולנר
- J. van Ess, *The Arabic Spoken in Iraq*, London 1956 (1938)
ון אס
- P. Joüon, *Grammaire de l'hébreu biblique*, Rome 1923
ז'ואון

- P. Joüon & T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Rome 1993 ז'ואון-מוראוקה
- J. Jomier, *Manuel d'arabe égyptien (parler du Caire)*, Paris 1964 ז'ומיה
- W. Chomsky, *David Kimhi's Hebrew Grammar (Mikhlol)*, New York 1952 חומסקי, מכלול
- N. Tomiche, *Le parler arabe du caire*, Paris 1964 טומיש
- A. Tal, *A Dictionary of Samaritan Aramaic* 1-2, Leiden 2000 טל
- ד' תלשיר, "אל"ף קלה", לשוננו נו (תשנ"ג), עמ' 286-285
 La prononciation traditionnelle de l'hébreu et' ד' טנא, טנא
 l'émergence de l'hébreu parlé de nos jours (תשמ"ו), עמ' 158-139
 D. Testen, "The Significance of Aramaic r < *n", *Journal of Near Eastern Studies* 44 (1985), pp. 143-146 טסטן
- י' ייבין, כתר ארם צובא – ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט
 י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה ייבין, מסורת הלשון
- ד' ילין, תולדות התפתחות הדקדוק העברי, ירושלים תשמ"ה ילין
 א' לאופר, "צירופי פונמות – פונוטקטיקה", שי לחיים רבין: אסופת מחקרי לשון לכבודו במלאת לו שבעים וחמש, בעריכת ש' מורג ואחרים, ירושלים תשנ"א, עמ' 193-179 לאופר
- K. Levy, *Zur masoretischen Grammatik*, Stuttgart 1936 לוי
 (Bonner Orientalische Studien, 15)
- ק' לויאס, דקדוק הארמית הגלילית לשפת התלמוד הירושלמי והמדרשים, ניו-יורק תשמ"ו לויאס
- J. Levitt, "Spelling-Pronunciation in Modern French", *Linguistics* 42 (1968), pp. 19-28 לוית
- J. P. Lettinga, *Grammaire de l'hébreu biblique*, Leiden 1980 לטינגה
- M. Lambert, *Traité de grammaire hébraïque*, Paris 1972 (1931-1938) למבר
- R. Meyer, *Hebräische Grammatik*, 1-4, Berlin 1966-1972 מאיר

- י' מארק, גראמאטיק פֿון דער ייִדישער פֿלל־שפראך, ניו־יאָרק תשל"ח
- S. Moscati, *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Wiesbaden 1964 מוסקטי
- S. Morag, "Biblical Hebrew and Modern Arabic Dialects: Some Parallel Lines of Development", *Haim Blanc Memorial Volume (Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 12), Jerusalem 1989, pp. 94-117 מורג, מקבילות
- ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג מורג, ע"ת
- ש' מורג, "השווא בהגייתם של בני־תימן", לשוננו כ (תשט"ז), עמ' 10-29, 112-134; כא (תשי"ז), עמ' 104-116 (שלושת חלקי המאמר קובצו גם בחוברת מיוחדת שכותרתה ככותרת המאמר, ירושלים תשי"ז) מורג, שווא
- A. Meillet, "Note sur une difficulté générale de la grammaire comparée", *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris-Genève, 1982 (1921), pp. 36-43 מייה
- א' בן־יהודה ונ"ה טור־סיני, מלון העברית הישנה והחדשה, ירושלים־ברלין־תל־אביב, תרס"ט־תשי"ט מילון בן־יהודה
- J. L. Malone, "Systematic Vs. Autonomous Phonemics and the Hebrew Grapheme *Dagesh*", *Afroasiatic Linguistics* 2 (1975), pp. 113-129 מָלון
- N. Malaika, *Grundzüge der Grammatik des arabischen Dialektes von Bagdad*, Wiesbaden 1963 מליקה
- ידידיה שלמה בן אברהם נורצי, מנחת שי, בתוך מקראות גדולות מנחת שי
- M. Masson, "Les «rectifications» de 1990: Aperçu historique", *Mots* 28 (1991), pp. 56-68 מסון
- R. Macuch, *Grammatik des Samaritanischen Hebräisch (Studia Samaritana*, 1), Berlin 1969 מצוך
- R. H. McGuirk, *Colloquial Arabic of Egypt*, London-New-York 2002 (1986) מקגוויירק
- L. J. McLoughlin, *Colloquial Arabic (Levantine)*, London-New-York 2002 (1982) מקלכלין

משה בן יום טוב הנקדן, ספר דרכי הניקוד והנגינות, ווילנא תקפ"ב	משה הנקדן
P. R. Nakhla, <i>Grammaire du dialecte libano-syrien, première partie</i> , Beyrouth 1937	נכלה
C. W. E. Nägelsbach, <i>Hebräische Grammatik als Leitfaden</i> , Leipzig 1862	נגלסבך
T. Nöldeke, <i>Mandäische Grammatik</i> , Halle 1875	נלדקה
M. Sokoloff, <i>A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period</i> , Ramat-Gan 1990	סוקולוף
M. Stuart, <i>A Grammar of the Hebrew Language</i> , Oxford 1831	סטוארט
D. Sivan, <i>A Grammar of the Ugaritic Language</i> , Leiden 1997	סיון
D. G. S. Scragg, <i>A History of English Spelling</i> , Manchester 1974	סקראג
S. Poznanski, <i>Eine hebräische Grammatik aus dem XIII. Jahrhundert</i> , Beiträge zur hebräischer Sprachwissenschaft, Berlin 1894	פוזננסקי
M. K. Pope, <i>From Latin to Modern French with Especial Consideration of Anglo-Norman</i> ⁴ , Manchester 1961 (1934)	פופ
J. Fox, <i>Semitic Noun Patterns</i> (<i>Harvard Semitic Studies</i> , 52), Winona Lake 2003	פוקס
F. W. M. Philippi, "Das Zahlwort Zwei im Semitischen", <i>Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft</i> 32 (1878), pp. 21-98	פיליפי
ש' פינסקר, מבוא אל הנקוד האשורי או הבבלי, וינה תרכ"ג א' פלג, "פישוט הדו־תנועה (ei) בעברית הישראלית: השתקפותם של תהליכים חברתיים בתהליך שינוי פונולוגי", העברית שפה חיה (א), בעריכת ע' אורנן ואחרים, חיפה תשנ"ג, עמ' 141-152	פינסקר פלג
ר' שלמה ב"ר אברהם אבן פרחון, מחברת הערוך, פרסבורג תר"ד [נתחבר בסלירנו בשנת 1161]	פרחון
J. Friedrich & W. Röllig, <i>Phönizische-Punische Grammatik</i> , Rome 1970	פרידריך

- S. Preiswerk, *Grammaire Hébraïque*, Genève 1884
שלמה זלמן כ"ץ הענא, צהר התיבה, ווילנא תקכ"ט
- P. Kahle, *Masoreten des Westens*, Hildesheim 1967
קאלה, מערבא קוי
- D. F. Coxe, "Orthoepic Piracy: Spelling Pronunciations and Standard English", *American Speech* 73 (1998), pp. 178-196
קוטשר
- E. Y. Kutscher, *Studies in Galilean Aramaic*, trans. M. Sokoloff, Ramat-Gan 1976
קולמס
- F. Coulmas, *The Blackwell Encyclopedia of Writing Systems*, Oxford 1999
קופל
- E. Koeppl, *Spelling-Pronunciations: Bemerkungen über den Einfluss des Schriftbildes auf den Laut im Englischen*, Strassburg 1901
קטש 1997
- N. Catach, "Regards critiques sur l'histoire de l'orthographe française", *Liaisons-HESO* 27-28 (1997), pp. 83-102
קטש 2001
- N. Catach, *Histoire de l'orthographe française*, Paris 2001
קניג
- E. König, *Historisch-kritisches Lehrgebäude der hebräischen Sprache*, 1-3, Leipzig 1881-1897
קסב
- J. Kassab, *Manuel du parler arabe moderne au moyen-orient*, Paris 1970
קעסלין
- נ"ה קעסלין, ספר מסלול בדקדוק לשון הקודש, ווילנא תר"ן
קרחמלקוב
- C. R. Krahmalkov, *A Phoenician-Punic Grammar*, Leiden 2001
רד"ק, השרשים
- ספר השרשים לרבי דויד בן יוסף קמחי הספרדי, ברלין 1847 (ירושלים תשכ"ז)
רד"ק, מכלול
- ר' דוד קמחי, ספר מכלול, מהדורת ריטטענבערג, ליק תרל"ב (ירושלים תשכ"ו)
רד"ק, שופטים
- פירוש רד"ק לשופטים בתוך מקראות גדולות – הכתר, ירושלים תשנ"ב
רוזנהויז
- י' רוזנהויז, "נושאים בפונטיקה עברית: הגיית הח-כ והצירה", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ד, א (תש"ן), עמ' 132-125

- W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*³,
Cambridge 1955 רייט
- ספר הדקדוק לרמח"ל (ר' משה חיים לוצטו), בני-ברק תשנ"ד רמח"ל
- S. D. Luzzatto, *Grammatica della Lingua Ebraica*,
Parova 1853 שד"ל
- B. Stade, *Lehrbuch der hebräischen Grammatik*,
Leipzig 1879 שטאדה
- C. Steuernagel, *Hebräische Grammatik*, Leipzig 1962 שטויירנאגל
- ה' שי, "פירושיו של תנחום הירושלמי למקרא בהשוואה למילונו
למשנה תורה עפ"י דף שנמצא מפירושו לתהלים (כתוב בכתב
ידו)", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה,
בעריכת מ' בר-אשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 555-529
ה' שי, פירוש תנחום בן יוסף הירושלמי לתרי-עשר, ירושלים
תשנ"ב
- E. A. Speiser, "Secondary Developments in Semitic
Phonology: An Application of the Principle of
Sonority", *The American Journal of Semitic Languages
and Literatures* 42 (1926), pp. 145-169 שפייזר